

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY

Vybrané kapitoly

Dušan Kováč a kol.

VEDA

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY

VYBRANÉ KAPITOLY

Dušan Kováč a kol.

Slovenské dejiny v dejinách Európy. Vybrané kapitoly

© Historický ústav SAV

© Veda, vydavateľstvo SAV

© Autori: Juraj Benko, Peter Bystrický, Ludovít Hallon, Matej Hanula, Roman Holec, Pavol Hudáček, Dušan Kováč, Eva Kowalská, Ingrid Kušniráková, Juraj Marušiak, Jan Pešek, Michal Schvarc, Ján Steinhübel, Peter Šoltés, Martin Štefánik, László Vörös

Recenzenti:

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

Prof. PhDr. Ján Lukačka, CSc.

Prof. PhDr. Štefan Šutaj, DrSc.

Zodpovedný redaktor: PhDr. Lubor Hallon, CSc.

Technický redaktor, návrh obálky a grafická úprava: Jozef Hupka

Vydal Historický ústav SAV vo VEDE, vydavateľstve SAV.

Táto práca je výsledkom projektu Centra excelentnosti „Slovenské dejiny v dejinách Európy“, riešeného v Historickom ústave SAV.

Všetky práva vyhradené.

Žiadnu časť tejto publikácie nemožno reprodukovať, kopírovať, uchovávať ani prenášať prostredníctvom nijakých médií – elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných – bez predchádzajúceho písomného súhlasu autorov a Historického ústavu SAV.

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2015

Poradové číslo: 4132

ISBN 978-80-224-1448-7

Dušan Kováč a kol.

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY

Vybrané kapitoly

Bratislava 2015

OBSAH

Na úvod <i>(Dušan Kováč)</i>	7
I. KAPITOLA SLOVENSKÉ DEJINY A „ZROZUMITELNÝ PRIESTOR HISTORICKÉHO VÝSKUMU“ <i>(Dušan Kováč)</i>	13
II. KAPITOLA EKONOMICKÝ PRIESTOR	31
Kráľovské lesy a dynastické majetky Arpádovcov v 11. – 12. storočí (Porovnanie so západnou Európou) <i>(Pavol Hudáček)</i>	31
Anjouovské hospodárske reformy a ich európske pozadie v hospodárstve Uhorského kráľovstva <i>(Martin Štefánik)</i>	79
Územie Slovenska ako laboratórium európskych hospodárskych dejín <i>(Roman Holec)</i>	93
Hľadanie priateľského kompromisu. Realizácia československej pozemkovej reformy na majetkoch britských občanov s dôrazom na Slovensko <i>(Matej Hanula)</i>	136
Slovensko v plánoch expanzie nemeckého kapitálu do ropného priemyslu juhovýchodnej Európy po roku 1938 <i>(Ludovít Hallon-Michal Schwarc)</i>	155
III. KAPITOLA TOTALITA A ODPOR VOČI NEJ	196
Českoslovenko (Slovensko) – na ceste od sovietskej sféry vplyvu k „sovietizovanému“ Československu v rámci sovietskeho bloku (1941 – 1948) <i>(Jan Pešek)</i>	196
Špecifické aspekty pôsobenia „občianskeho“ disentu na Slovensku <i>(Juraj Marušiak)</i>	219

IV. KAPITOLA **242**
ELITY V RANNOM STREDOVEKU A V MODERNEJ DOBE

Samova ríša a prepožičiavanie vlády cudzincom 242
(Peter Bystričný)

Slovanské „gentes“ a ich vladykovia, kniežatá a kagani 262
od sťahovania národov po Svätopluka
(Ján Steinhübel)

Rakúsky byrokratizmus versus uhorské municípiá 285
(Peter Šoltés)

V. KAPITOLA **336**
NÁROD A NACIONALIZMUS

Vlastenectvo aj šovinizmus, alebo len nacionalizmus? 336
Terminologické a definíčné problémy skúmania nacionalizmov
a historická komparácia
(László Vörös)

Nacionálna otázka v stredoeurópskom socialistickom hnutí 372
a vznik ČSR
(Juraj Benko)

VI. KAPITOLA **404**
KONFESIONÁLNA OTÁZKA

Uhorský konfesijný exil ako súčasť medzinárodnej politiky 404
a kultúrneho transferu
(Eva Kowalská)

Otázka rušenia kláštorov v Habsburskej monarchii 419
a Nemeckej ríši (Paralely a rozdiely)
(Ingrid Kušniráková)

Summary 444

Menný register 449

V. KAPITOLA

NÁROD A NACIONALIZMUS

1.VLASTENECTVO AJ ŠOVINIZMUS, ALEBO LEN NACIONALIZMUS?

TERMINOLOGICKÉ A DEFINIČNÉ PROBLÉMY SKÚMANIA
NACIONALIZMOV A HISTORICKÁ KOMPARÁCIA¹

◇◇
LÁSZLÓ VÖRÖS

Nacionalizmus patrí za niekoľko posledných desaťročí medzi intenzívne skúmané fenomény. Napriek tomu je okolo tohto javu a jeho výskumu až prekvapujúco veľa nejasností a protirečení. Tieto vyplývajú v prvom rade z terminologických a definičných problémov. Niektorým z nich sa budem venovať v tejto kapitole. Prvou základnou otázkou, na ktorú budem hľadať odpoveď, sa týka rozlišovania medzi *vlastenectvom*, *nacionalizmom* a *šovinizmom*. Je takéto rozlíšenie opodstatnené, skutočne ide o tri odlišné javy? Následne budem skúmať problémy a limity najrozšírejších konceptov nacionalizmu, pričom sa budem snažiť zodpovedať na základnú otázku: čo máme rozumieť pod slovným označením „nacionalizmus ako sociálny fenomén“ a ako ho skúmať? Ešte než sa dostanem k týmto otázkam, kriticky sa pozrieme na spôsob, akým píšu národní historici o nacionalizme v Uhorsku v 19. storočí. Kritika ich nedbaleho a/alebo zaujatého narábania s termínmi *národ*, *národnosť*, *nacionalizmus*, *vlastenectvo* a *šovinizmus*, resp. ideologická predpojatosť významov (pojmov), na ktoré týmito termínmi odkazujú posluži ako východisko na rozpracovanie vyššie spomenutých otázok.

Jasnosť, jednoznačnosť a adekvátnosť terminológie, teda odborného pojmového aparátu používaného pri vedeckom bádani a analýze, je nesmierne dôležitá, keďže ide o jednu zo základných podmienok získavania poznania vedeckými metódami. Zároveň je však aj podmienkou úspešnosti niektorých metodických postupov – okrem iných - *historickej komparácie*. V prípade nacionalizmu, podobne ako pri všetkých sociálnych javoch univerzálne prítomných v moderných spoločnostiach, je pre čo najlepšie pochopenie jeho jestvovania a fungovania potrebná hĺbková historická komparácia.

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0119-11; táto práca je výstupom ústavnej úlohy Historického ústavu SAV *Metodika historickeho skúmania fenoménu nacionalizmu (interdisciplinárne inšpirácie)*.

Jednou z oblastí, ktorým sa v rámci slovenskej historiografie stále nevenuje dostatočná pozornosť, je výskum *nacionalizmu ako sociálneho fenoménu*. Niekoľkí autori sa venovali aj teoretickým aspektom, resp. predstavili hlavné teórie nacionalizmu² (hoci v tomto smere možno ani nie je až tak dôležité reprodukovat poznanie, ktoré je v podobe prehľadových prác a antológií dostupné v anglickom, ba dokonca i v českom jazyku³). Zatiaľ sa však pri štúdiu „slovenského národného hnutia“ a „maďarského nacionalizmu“ konzekventnejšie neuplatnila žiadna z existujúcich teórií, alebo presnejšie povedané, zatiaľ nám ešte chýbajú práce, ktoré by testovali jednotlivé teórie na príklade slovenského/slovensko-uhorského, maďarského/maďarsko-uhorského, českého/slovenského/československého nacionalizmu. Takéto práce by boli o to potrebnéjšie, že nie jeden významný teoretik nacionalizmu uvádza Habsburskú monarchiu, Rakúsko-Uhorsko či Uhorsko v 19. storočí alebo dezintegráciu Rakúsko-Uhorska, resp. Uhorska a vznik Československa na podporu svojej teórie.⁴

- 2 FINDOR, Andrej – KILLÁNOVÁ, Gabriela – KOVÁČ, Dušan – MACHO, Peter – PICHLER, Tibor. Identita a národ. In KILLÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVICHOVÁ, Eva (eds.). *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava : Veda, 2009, s. 229-342; KOVÁČ, Dušan. Nacionalizmus a politická kultúra v Rakúsko-Uhorsku v období dualizmu. In *Historický časopis*, 2005, roč. 53, č. 1, s. 45-56; KOVÁČ, Dušan. Nacionalizmus 19. a 20. storočia. In *Historický časopis*, 1997, roč. 45, č. 1, s. 77-84; KOVÁČ, Dušan. Česi a Slováci v epoche nacionalizmu. In *Střední Evropa*, 1994, č. 43, s. 92-105; KOVÁČ, Dušan. Nacionalizmus v našom storočí. In *Sociológia*, 1992, roč. 24, č. 1-2, s. 9-15; VÖRÖS, László. *Analytická historiografia versus národné dejiny: „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Plus-Pisa University Press, 2010, s. 73-98 (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/analyticka-historiografia-versus-narodne-dejiny>, posledný náhľad 30. 1. 2015).
- 3 SMITH, Anthony D. *Theories of Nationalism*. 2nd Edition. New York : Holmes & Meier, 1983; SMITH, Anthony D. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London; New York : Routledge, 1998; ÖZKIRIMLI, Umut. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. New York : Palgrave, 2000; ICHIJO, Atsuko – UZELAC, Gordana (eds.). *When is the Nation? Towards an Understanding of Theories of Nationalism*. New York : Routledge, 2005; BREUILLY, John (ed.). *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford : Oxford University Press, 2013; DELANTY, Gerard – KUMAR, Krishan (eds.). *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*. London; Thousand Oaks : SAGE, 2006; GUIBERNAU, Monserrat – HUTCHINSON, John (eds.). *History and National Destiny. Ethnosymbolism and Its Critics*. Oxford : Blackwell, 2004; LEOUSSI, Athena S. – GROSBY, Steven (eds.). *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007; HROCH, Miroslav (ed.). *Pohledy na národ a nacionalizmus. Čítanka textů*. Praha : Triton, 2003; HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha : Slon, 2009.
- 4 KOHN, Hans. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. New York : Collier Books, 1967 [1944], s. 527-534; SETON-WATSON, Hugh. *Nations and States. An Enquiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London : Methuen, 1977, s. 157-174 a nasl., 426-428; SMITH, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford : Blackwell Publishers, 1986, s. 30, 72, 136, 141-142; BREUILLY, John. *Nationalism and the State*. 2nd Edition. Oxford : Manchester University Press, 1993, s. 125-131, 134-135; CONNOR, Walker. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994, s. 103; 210-226; zvláštnym prípadom je vymyslený príklad nacionalizmu „Ruritánov“ a „Megalomanov“ v práci Ernesta Gellnera, ktorý takpovediac dokonale sadne na stredoeurópsky kontext v 19. storočí: GELLNER, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford : Basil Blackwell, 1983, s. 58-62.

V príbehu slovenských národných dejín, ktorý utvárala slovenská národná historiografia v priebehu 20. storočia až po dnešnú dobu, sa pritom veľká pozornosť venovala práve témam, ktoré už na prvý pohľad priamo súvisia s fenoménom nacionalizmu: *slovenskému národnému hnutiu, maďarizácii*, resp. *boju o národné prežitie* a proti *národnému útlaku* zo strany *Maďarov* v období od konca 18. storočia až po dezintegráciu Uhorska a vznik Československa v rokoch 1918/1919.⁵ Vo svojich naratívoch národní historici však „nacionalizmus“ v Uhorsku nepredstavovali ako konkrétny príklad globálneho sociálneho javu univerzálne prítomného v modernizujúcich sa štátoch, ale skôr len ako „maďarský fenomén“. To samozrejme neznamená, že by sme v prácach týchto historikov našli explicitné tvrdenia o nacionalizme ako špecifickom jave vlastnom výlučne „maďarským vládnucim vrstvám“ či „Maďarom“. Tento dojem vzniká práve vďaka tomu, čo v rozpravách o národných dejinách chýba: 1) teoretické zdôvodnenie „nacionalizmu“ ako sociálneho javu, z neho vyplývajúce adekvátne pochopenie spôsobov, resp. podôb a aspektov jeho jestvovania, miest a kontextov jeho výskytu; 2) kritická historická komparácia. Druhý je logickým dôsledkom prvého. V prácach národných historikov venujúcim sa obdobiu 19. storočia sa na porovnanie zvyklo uvádzať len postavenie *Čechov, českého národného hnutia* a politických skupín/strán v predlitavskej časti dualistickej monarchie. Účelom takejto juxtapozície však obvykle nebývala systematická komparatívna analýza, ale zdôraznenie neblahého postavenia *slovenského národa, národného hnutia* a *slovenských národných politikov* v Uhorsku 19. storočia. Tak sa čitateľ prác národných historikov môže len utvrdiť vo všeobecne rozšírenej kanonizovanej predstave o agresívnosti, zlomyseľnosti a nespravodlivosti *maďarskej / maďarizačnej politiky*, resp. arogantnosti a absurdnosti *maďarských* (rozumej uhorských) *vlád / maďarskej vládnucej vrstvy / Maďarov*. Podobne ako v prípade národnodejinných naratívov tvorených inými historiografiami, aj v tom slovenskom sú prvoradým objektom záujmu osudy *národa* a *národného hnutia* a len v tejto súvislosti zaujímajú národných historikov rôzne aspekty inštitucionálnej organizácie ľudských spoločností – štátne zriadenie, politický režim, inštitúcie výkonu moci, právny systém, ekonomický systém atď.

Omyly národných historikov

Jedným zo základných motívov, okolo ktorého slovenskí národní historici konštruujú zápletku v slovenskom národnom príbehu je boj *slovenských národovcov, vlastencov* proti *maďarským nacionalistom, maďarskému nacionalizmu* a *maďari-*

5 HUDEK, Adam. *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava : HÚ SAV, 2010 (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/najpolitickejsia-veda-slovenska-historiografia-v-rokoch-1948-1968>, posledný náhľad 30. 1. 2015).

záci.⁶ Hlavnými neuralgickými bodmi príbehu o postupe maďarizácie a boja za národné prežitie sú zákony (tzv. maďarizačné zákony z rokov 1791, 1792, 1805, 1830, 1836, 1840, 1844 – zavádzajúce maďarský jazyk do zákonodarstva, štátnej a župnej správy, súdnictva a školstva; ďalej tzv. národnostný zákon z roku 1868 a školské zákony v období dualizmu – z rokov 1868, 1879, 1883, 1891 a neslávne známe tzv. Apponyiho zákony z roku 1907⁷), udalosti súvisiace s perzekúciami a maďarizačným útlakom (vyhnanie Ľudovíta Štúra z bratislavského lýcea, prenasledovanie štúrovcov, slovenských revolucionárov, zatvorenie Matice slovenskej a troch slovenských gymnázií, činnosť FEMKE, udalosti v Čerňovej a prenasledovanie Andreja Hlinku, zatváranie a pomaďarčovanie slovenských ľudových škôl atď.) a aktívny vzdor či boj proti útlaku (deputácie, memorandá a ozbrojený odpor: Prestolný prosbopis 1842, Žiadosti národa slovenského 1848, ustanovenie Slovenskej národnej rady, dobrovoľnícke výpravy 1848 – 1849, Memorandum národa slovenského a Viedenské memorandum 1861, vznik Slovenskej národnej strany a jej aktivity v 70. a 80. rokoch 19. storočia, objavenie sa mladej generácie národniarov, hlasistov a prúdov, politické organizovanie sa katolíckeho prúdu, vznik Slovenskej ľudovej strany, atď.). Základnou formou národných historiografií je naratív, teda hlavným nositeľom významu sú príbehy. A príbehy, či už fikčné alebo vychádzajúce z faktov a reprezentujúce skutočné udalosti, sú štruktúrované rovnako, dynamiku deja majú vystavanú na interakcii medzi protagonistom a antagonistom.⁸ V dejinnom príbehu slovenského národa v 19. storočí sú „kladnými hrdinami“ a „obeťami“ slovenskí národovci (vlastenci) a slovenský ľud/slovenská národnosť/slovenský národ, „zápornými hrdinami“ a „agresormi“ maďarská (uhorská) vláda, maďarská šľachta, maďarský národ/

6 Vychádzam z prác HRUŠOVSKÝ, František. *Slovenské dejiny*. Štvrté vyd. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1940; BOKES, František. *Dejiny Slovákov a Slovenska. Od najstarších čias až po prítomnosť*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1946; HOLOTÍK, Ľudovít – TIBENSKÝ, Ján (eds.). *Dejiny Slovenska 1. Od najstarších čias do roku 1848*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1961; MĚSÁROŠ, Júlíus (ed.). *Dejiny Slovenska 2. Od roku 1848 do roku 1900*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1968; MATUĽA, Vladimír – VOZÁR, Jozef (eds.). *Dejiny Slovenska 2*. Bratislava : Veda, 1987; PODRIMAVSKÝ, Milan (ed.). *Dejiny Slovenska 3*. Bratislava : Veda, 1992; HAPÁK, Pavel (ed.). *Dejiny Slovenska 4*. Bratislava : Veda, 1986; MARSINA, Richard a kol. *Slovenské dejiny*. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 1992; MANNOVÁ, Elena (ed.). *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003.

7 Konkrétne ide o zákonné články 1791/XVI; 1792/VII; 1805/IV; 1830/VIII; 1836/III; 1840/VI; 1844/II; tzv. národnostný zákon 1868/XLIV; školské zákony 1868/XXXVIII; 1879/XVIII; 1883/XXX; 1891/XV; a tzv. Apponyiho zákony 1907/XXVI a XXVII – v plnom znení sú dostupné na webovej stránke „Ezer év történései“ <http://www.1000ev.hu/> (posledný náhľad 30. 1. 2015).

8 JANČOVIČ, Ivan. Fikcia a historický naratív. In ŠUCH, Juraj (ed.). *K otázkam metodológie vied (spoločenských a prírodných)*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2011, s. 77-94; JANČOVIČ, Ivan. K problematike narativity a referencie v historiografii a v umeleckej literatúre. In *Historický časopis*, 2010, roč. 58, č. 4, s. 621-632.

Maďari (nacionalisti).⁹ Keďže z národno-dejinných naratívov takmer úplne absentuje teoretické a empirické poznanie spoločenských vied o sociálnych javoch a procesoch (napr. o tvorbe a fungovaní sociálnych skupín, politickej a sociálnej moci, modernizačných procesoch atď.) a na ňom postavená kritická analýza, pridaná informačná hodnota takýchto historických textov, je v prvom rade „národne mravoučná“ a „identitovorná“. Kvôli absencii teoretických východísk a politickej analýzy sa však len veľmi málo dozvieme o sociálnej praxi a sociálnych, kultúrnych a politických, mocenských faktoroch, ktoré pôsobili na dobových aktérov.

Inak povedané, z takto podaných národných dejín sa takmer nič nedozvieme o samotnom nacionalizme. V národnodejinných naratívoch sa „maďarský nacionalizmus“ zrazu objavuje – v rokoch 1790/91 – 1792 – na historickej scéne a začína svoje pôsobenie, ktoré sa smerom k súčasnosti už len intenzifikovalo. Hlavným poznávacím znakom maďarského nacionalizmu v týchto naratívoch je jeho „agenda“ – snaha o vytvorenie jednonárodného Uhorska za cenu zničenia (asimilácie) ďalších piatich či šiestich „národov“ alebo „národností“, ktoré tiež buď dlhé stáročia žili na území, na ktorom sa rozprestieralo Uhorsko, alebo dokonca výrazne dlhšie ako „Maďari“. Takisto si čitateľ prehľadových prác o slovenských národných dejinách môže vydedukovať, že „maďarský nacionalizmus“ je trvácny a nemenný, jeho ciele a ideové východiská ostali v priebehu dvoch storočí rovnaké (do roku 1918 odnárodnenie, resp. maďarizovanie Slovákov a vytvorenie výlučne maďarského Uhorska, po roku 1918 obnovenie Uhorska a opätovné maďarizovanie Slovákov). Ako za chvíľu ukážem, práve konštrukcia takéhoto pojmu nacionalizmu – ako akejsi nemennej autonómnej existujúcej entity, ktorá zrazu vystupuje na javisko dejín a zohráva svoju malígnu úlohu – predstavuje jeden z viacerých závažných nedostatkov naratívov nielen slovenského národného dejepisectva, ale tradičných národných historiografií vo všeobecnosti.

9 Čitateľ si už akiste všimol, že opakovane vymenúvam rôzne kategórie (t. j. maďarská vláda, maďarská šľachta, Maďari, maďarskí nacionalisti, maďarský nacionalizmus, slovenskí národovci atď.); totiž tieto sociálne kategórie (sociálne triedy), etnokategórie a sociálne procesy – sa v textoch národných historikov bežne uvádzajú ako aktéri, konajúce entity. Národní historici takto robia „národného nepriateľa“ nielen z konkrétnych sociálnych skupín a organizácií (napr. vlády, zákonodarcov, politických strán či sociálnych elít, správnych či poriadkových orgánov štátu atď.) a kategóricky vymedzených skupín (aristokracia, šľachta, nacionalisti, Maďari a pod.), ale aj sociálnych javov – napr. „maďarský nacionalizmus“ ako nepriateľ ohrozujúci existenciu slovenského národa. To, že mnohí historici takto konštruujú objektívnych aktérov z *entít*, ktoré nie sú ontologicky objektívne, je veľmi zaujímavým kognitívnym javom, ktorý sa v odbornej literatúre označuje ako *zvecňovanie*. Nejde o žiadne špecifikum slovenskej národnej historiografie. *Zvecňovania* sa dopúšťajú národní historici vo všeobecnosti a často dokonca aj historici, ktorých nemožno charakterizovať ako národných (tú totiž nepracujú so zvecňujúcim pojmom národa, ale môžu sa dopúšťať zvecňovania v súvislosti s inými sociálnymi kategóriami a javmi). Tejto téme sa budem podrobnejšie venovať nižšie.

V kontraste k takémuto tradičnému národnému prístupu ku skúmaniu minulosti a písaniu dejín stoja rôzne iné kritické prístupy, ktoré strešne možno označiť ako *analytické*.¹⁰ Spomedzi nich by som z hľadiska témy tejto štúdie vyzdvihol smer, ktorý sa pri skúmaní minulosti eminentne zaujíma o sociálne javy a procesy súvisiace s politikami pamäti a sociálnou konštrukciou tradícií, kolektívnymi rituálmi spomínania, utváraním a udržiavaním spoločenskej kohézie na báze etnických, národných a iných sociálnych klasifikácií, indoktrináciou sociálnych reprezentácií týkajúcich sa sociálneho a politického usporiadania spoločnosti a miesta i hodnoty jednotlivca v spoločnosti.¹¹ Historici sociálnych javov majú tendenciu metodicky sa vyhýbať etnocentrickým determináciám – individuálne „národné“ prípady sú pre nich zaujímavé v prvom rade ako príklady všeobecnejšieho fenoménu. Teda napr. v prípade dejín *nacionalizmu ako sociálneho javu* sú dejiny slovenského národného hnutia, politických prúdov, hnutí a strán, jednotlivcov a sociálnych skupín skúmané primárne ako konkrétne prípady nacionalizmu, skrze ktorý sa môžeme dozvedieť niečo o jave samotnom. Prístup teda nie je taký, kedy cieľom tradičného slovenského historika je napísať pre slovenského čitateľa dejiny slovenského národného hnutia alebo tradičného maďarského historika pre maďarského čitateľa dejiny „bojov o slobodu“ (1848 – 1849), ktoré majú byť zdrojom pocitu národnej hrdosti či seba-identifikácie alebo zdrojom poučenia o potrebnosti ostražitosťi či vytrvalosti v boji za „národnú slobodu“ a pod. Naopak, cieľom vyššie spomínaného analytického prístupu k bádaniu a písaniu dejín je napísať text, z ktorého sa slovenský aj maďarský čitateľ dozvedia o rôznych aspektoch jedného i druhého národného hnutia, ktoré ich radia medzi dobové nacionalistické hnutia v Európe a vo svete. Kritická systematická komparácia je jedným z významných metodických nástrojov tohto typu dejepisectva. Ako som už

10 Podrobnejšie vysvetlenie pozri v VÖRÖS 2010, s. 39-48.

11 V rámci slovenského dejepisectva možno ako niekoľko príkladov za všetky spomenuté nasledovné práce: DUDEKOVÁ, Gabriela. Etnické stereotypy v období nacionalizmu: Problémy a výzvy. (Úvod). In **Forum Historiae**, 2012, roč. 6, č. 2. <http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/79324/dudekova.pdf>; KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid a kol. „*Výjdeme v noci vo fakľovom sprievode a rozsvietíme svet.*“ *Integračný a mobilizačný význam slávností v živote spoločnosti*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012; KOWALSKÁ, Eva. *Osvietenské školstvo (1771 – 1815). Nástroj vzdelania a disciplinizácie*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014; HOLLÝ, Karol. *Ženská emancipácia. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2011; MACHO, Peter a kol.. *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012; DUDEKOVÁ, Gabriela a kol.. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011; MACHO, Peter. *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach: Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2011 (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/milan-rastislav-stefanik-v-hlavach-a-srdciach>); ŠOLTĚS, Peter. *Tri jazyky, štyri konfesie: Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009 (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/tri-jazyky-styri-konfesie-etnicka-a-konfesionalna-pluralita-na-zempline-spisi-a-v-sarisi>). Posledný náhľad uvedených hyperlinkov 30. 1. 2015.

poznamenal vyššie, keď tradiční národní historici uvádzajú príklady z dejín iných „národov“ obvykle tak robia, aby podporili určitý argument, ide im napr. o zdôraznenie „utrpenia národa“ či naopak relativizáciu „zlyhaní národa“ či „národných dejateľov“, pričom o nejakom dôslednom komparačnom postupe niet reči, často ide len o niekoľkovetné konštatácie.¹² V prípade dejín sociálnych javov však komparácia, obzvlášť keď je systematická, predstavuje jeden zo základných a potenciálne veľmi prospešných metodických nástrojov.¹³ Samozrejme, či porovnanie možno vykonať a ako dôsledne a do akej hĺbky vo významnej miere závisí od dostupnosti, resp. existencie dát, prameňov a relevantnej sekundárnej odbornej literatúry. Tieto faktory spoluurčujú aj to, aký typ komparácie je možné uskutočniť. Napríklad, ak by sme v rámci štúdia nacionalizmu v 19. či 20. storočí skúmali konkrétne školskú politiku a v rámci nej úpravy týkajúce sa jazyka výučby, je možné relatívne bez väčších ťažkostí vykonať tak synchronickú ako diachronickú analýzu na makroúrovni, teda na úrovni zákonodarstva a nariadení úradov, štatisticky preukazných dát (napr. o školskej dochádzke, materinskom jazyku či viacjazyčnosti žiakov a pod.) dajme tomu medzi Uhorskom, Francúzskom, Pruským kráľovstvom (po roku 1871 Nemeckým cisárstvom), Ruskom a Veľkou Britániou.¹⁴ Potenciálne zlo-

12 Napríklad: „*Kým české národné hnutie sa pred rokom 1848 vyvíjalo v štátoprávnom rámci českého kráľovstva [...], zatiaľ Slovákov plne ovládala cudzia štátna moc [...]. Národné hnutie slovenskej národnosti [...] bolo už vo svojich skromných rozbehoch hatené agresívnou predstaviteľov vládnuceho maďarského národa. To znamená, že české národné hnutie sa mohlo opierať vo svojom zápase o zabezpečenie národnej suverenity o historické právo, kým predstavitelia slovenského národného hnutia sa museli len namáhavo usilovať o vytvorenie základných prvkov národnej ideológie a o zabezpečenie prostriedkov na obranu národného života.*“ MĚŠÁROŠ 1968, s. 8.

13 Pozri RÜSEN, Jörn. Some Theoretical Approaches to Intercultural Comparative Historiography. In *History and Theory*, 1996, roč. 35, č. 4, s. 5-22; THER, Philipp. Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. In *Central European History*, 2003, roč. 36, č. 1, s. 45-73; HILL, Alette Olin – HILL, Boyd H. Marc Bloch and Comparative History. In *The American Historical Review*, 1980, roč. 85, č. 4, s. 828-846; CONRAD, Sebastian. What Time is Japan? Problems of Comparative (Intercultural) Historiography. In *History and Theory*, 1999, roč. 38, č. 1, s. 67-83; LORENZ, Chris. Comparative Historiography: Problems and Perspectives. In *History and Theory*, 1999, roč. 38, č. 1, s. 25-39; BONNELL, Victoria E. The Uses of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology. In *Comparative Studies in Society and History*, 1980, roč. 22, č. 2, s. 156-173; SKOCPOL, Theda – SOMERS, Margaret. The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. In *Comparative Studies in Society and History*, 1980, roč. 22, č. 2, s. 174-197; MAHONEY, James. Comparative-Historical Methodology. In *Annual Review of Sociology*, 2004, roč. 30, s. 81-101; SEGAL, Robert A. In Defense of the Comparative Method. In *Númen*, 2001, roč. 48, č. 3, s. 339-373.

14 Z množstva literatúry, ktorá existuje k uvedeným krajinám, uvediem len niekoľko základných monografických prác: FURET, François – OZOUF, Jacques. *Reading and Writing Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*. Cambridge : Cambridge University Press, 1982; McDONALD, Maryon. *'We are not French!' Language, Culture and Identity in Brittany*. London; New York : Routledge, 1989; LAMBERTI, Marjorie. *State, Society, and the Elementary School in Imperial Germany*. New York; Oxford : Oxford University Press, 1989; APPLGATE, Celia. *A Nation of Provincials. The German Idea of Heimat*. Berkeley, Los Angeles : University of California Press, 1990; STALIŪNAS, Darius. *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. Amsterdam, New York : Rodopi, 2007.

žitejší je výskum na mikroúrovni, ktorý by bolo žiaduce vykonať napr. pri skúmaní úspechu implementácie konkrétnych politík, napr. povinnej výučby v „národnom“ či „štátnom jazyku“ v menšinovom regióne. Pri takomto porovnávaní, ak historik nechce byť odkázaný len na štatistické dáta, ktorých preukaznosť v tomto smere bola mnohokrát presvedčivo spochybnená alebo na správy a hlásenia školských inšpektorov, musí hľadať historicko-antropologické prípadové štúdie z prostredia školy – sociálne a kultúrne dejiny školského dňa a praxe školskej výučby. Komparácie však nemusia byť len synchronické alebo diachronické, význam majú aj porovnania medzi chronologicky nesúvisiacimi prípadmi – napr. komparácie významných geopolitických zmien a rozpadov štátnych útvarov a ich dopadov na obyvateľstvo. Dôsledné porovnanie dezintegrácie Rakúsko-Uhorska po roku 1918 s dezintegráciou Juhoslávie v 90. rokoch 20. storočia, resp. secesiou Kosova v roku 2008 by mohlo priniesť relevantné poznanie o mechanizmoch veľmocenského rozhodovania a ďalších faktoroch dezintegrácie, ale ešte významnejšie by mohli byť výsledky získané v súvislosti s psychologickými, sociálnymi a ekonomickými dopadmi na rôzne segmenty dotknutého obyvateľstva.¹⁵

Okrem dostupnosti vhodných prameňov, dát a sekundárnej literatúry je ďalším dôležitým faktorom uskutočniteľnosti komparácie pojmová a teoretická jasnosť a kompatibilita. Výskum nacionalizmu trpí terminologickou a pojmovou nejednoznačnosťou nielen kvôli rozmanitosti definičných prístupov, ale aj kvôli významovým rozdielom medzi jednotlivými jazykmi. Slová a slovné spojenia ako *národ*, *národnosť*, *národný štát*, *etnicita*, *rasa*, *nacionalizmus*, *patriotizmus*, *rasizmus* a ďalšie súvisiace termíny odkazujú v rôznych jazykoch (napr. angličtine, španielčine, francúzštine, nemčine, slovenčine – o mimoeurópskych jazykoch už ani nehovoriac) na odlišné významy – rozdiely pritom nemusia byť len v nuansách. Pokiaľ ide o bežnú hovorovú reč a verejné diskurzy, významové odlišnosti medzi jednotlivými krajinami a jazykmi nie sú prekvapujúce. Pojmová nejednoznačnosť v rámci spoločenskovedných a dejepiseckých rozpráv je však problematická, totiž jej následkom môže byť tvorba pomýleného poznania. Ťažkosti nastanú, keď je tá istá historická postava (alebo politické hnutie či strana) v rámci rôznych historiografií kategorizovaná ako vlastenecká, nacionalistická alebo šovinistická. Problémom potom nie je len adekvátnosť jedného, druhého či tretieho definičného zaradenia a tomu zodpovedajúcej interpretácie postojov a konania danej historickej postavy, ale aj jej komparovateľnosť s inými dobovými historickými aktérmi. Louis-

15 O podobnú komparáciu – Rakúsko-Uhorska a Sovietskeho zväzu – sa pokúsili autori kolektívneho diela RUDOLPH, Richard L. – GOOD, David F. (eds.). *Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York : St. Martin's Press, 1992.

Auguste Blanqui, Giuseppe Mazzini, Adolphe Thiers, Gustav Struve, Daniele Manin, Robert Blum, Josip Jelačić, Heinrich von Gagern či František Palacký a Ľudovít Štúr sú okrem iných zaradení obyčajne charakterizovaní ako *patrioti* či *vlastenci* vo väčšine európskych historiografií, zatiaľ čo napr. Lajos Kossuth je často reprezentovaný ako *nacionalista* a/alebo *šovinista*. Z odborného hľadiska hlavným problémom nie je, že Kossuthovi by sa takýmto spôsobom krivdilo napr. v porovnaní s vyššie menovanými historickými postavami, ale nejasnosť definičných kritérií, na základe ktorých boli spomínaní aktéri klasifikovaní jedným alebo druhým spôsobom. Dokonca často ani nejde o vedomé zaradenie, ale len automatizovanú reprodukciu v rámci jednotlivých národných historiografií kanonizovaných obrazov danej historickej postavy. Označenie za vlastenca/patriota alebo za nacionalistu/šovinistu potom nie je aktom odbornej, definične a teoreticky podloženej kategorizácie, ale skôr národne-ideologicky zaujaté hodnotenie, ktorého účelom je v konečnom dôsledku legitimizácia alebo delegitimizácia, oslava alebo kritika a odsúdenie daného historického aktéra (osoby, hnutia, strany, skupiny a pod.). K tomuto bodu sa detailnejšie budem venovať v druhej polovici tejto kapitoly.

Zvecňovanie, esencializmus, entitativizácia

Z vyššie uvedeného je zrejmé, prečo v národno-historických naratívoch nenájdeme ani kritické štúdium nacionalizmu ako sociálneho javu ani historickú komparáciu ako metodiku. Pokiaľ však ide špecificky o teoretické, metodologické a praktické otázky skúmania nacionalizmu, nie náhodou som začal túto štúdiu kritikou národno-historického naratívneho prístupu k písaniu dejín. Národné dejiny sú totiž vďačným objektom, na ktorom možno poukázať na metodologické a teoretické chyby a omyly. Najčastejšou kritikou, ktorú vyslovujú historici a spoločenský vedci snažiaci sa o dekonštrukciu národných dejín je, že národní historici podliehajú nacionalistickým ideologickým determináciám, majú povrchné a/alebo nesprávne pochopenie toho ako existujú a fungujú sociálne inštitúcie, sú zaujatí a nekritickí, vo svojich prácach reprodujú niektoré hlboko zakorenené sociálne stereotypy a toposy. Inak povedané, národní historici svojimi textami a prejavmi spoluvytvárajú nacionalistický diskurz.¹⁶ Z toho dôvodu je aj nereálne od nich očakávať kritickú reflexiu a už vôbec nie kritické skúmanie javu, ktorého sú sami súčasťou. Pokiaľ však

16 Pozri štúdie KOVÁCS, Éva. O traumatickej pamäti Trianonu; a KUSÁ, Dagmar – MICHELA, Miroslav. Dejiny a kultúrna trauma. Trianon a politiky verejného spomínania na Slovensku a v Maďarsku; obe v kolektívnej monografii MICHELA, Miroslav – VÖRÖS, László a kol. *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 265-276 a 277-305; v oboch štúdiách sú bohaté odkazy na ďalšiu relevantnú literatúru (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriac.sk/web/guest/-/rozpad-uhorska-a-trianonska-mierova-zmluva>, posledný náhľad 30. 1. 2015).

ide o epistemické východiská, povedať, že národné dejiny sú nacionalistické, znamená konštatovať dôsledok. Povedať, že ich účel a funkcia je určovaná nacionalistickou ideológiou, resp. politickou mocou (režimom) presadzujúcou nacionalistickú ideológiu (ideu štátotvorného národa, národného územia a národného štátu) znamená konštatovať zjavný faktor. Pri hľadaní determinantov však možno ísť hlbšie a identifikovať ďalšie príčiny *formálneho* a *kognitívneho* charakteru. Pod tým prvým mám na mysli – ako som už naznačil v predošlej podkapitole – *naratívnu formu* národno-historických rozpráv. Presnejšie povedané, ide mi o naratívnu formu spojenú s absenciou kritickej analýzy, odborného pojmového aparátu a ignoranciou spoločenskovedného empirického a teoretického poznania o psychologických, sociálno-psychologických a sociálnych javoch. Pod tým druhým mám na mysli absenciu kritickej reflexie intuitívnych spôsobov myslenia a tvorby poznania (tzv. modalít kognície), ktoré filozofi mysle, sociálni a kognitívni psychológovia a antropológovia pomenovali ako *zvecňovanie*, *esencializmus*, a *entitativizácia*. Ide o evolučne vyvinuté veľmi užitočné mentálne mechanizmy vlastné ľudskému druhu, ktoré však pri uvažovaní o niektorých komplexných otázkach sociálneho sveta, sociálnej existencie človeka, existencie a fungovania sociálnych inštitúcií vedú k produkcii chybného poznania, predovšetkým chybného určenia ontologického statusu sociálnych entít a javov. Platí to aj v súvislosti s témou tejto kapitoly – zvecňujúce, esencialistické a entitativistické uvažovanie o nacionalizmoch a národoch vedie k omylom. Týchto omylov sa národní historici dopúšťajú veľmi často, predovšetkým keď uvažujú o „národe“, „národnosti“, „štáte“, „vlasti“, „národnom hnutí“, „národnom území“, „národnej slobode“ a pod. Hoci v tejto štúdii sa chcem v prvom rade venovať problémom terminológie a definičných prístupov k fenoménu nacionalizmu a napriek tomu, že som sa vyššie zmieneným kognitívnym determinantom už venoval podrobnejšie na iných miestach¹⁷, bude potrebné ich stručne predstaviť, nakoľko úzko súvisia s témou tohto článku.

17 Ospravedlňujem sa za rozsiahle auto-citácie v tejto a nasledujúcich poznámkach. Žiaľ podrobnejší výklad o *esencializme*, *zvecňovaní* a *entitativizme* ako ani uvedenie odbornej literatúry nie je kvôli rozsahovým obmedzeniam možné, z tohto dôvodu odkazujem čitateľa na svoje staršie práce, v ktorých uvádzam literatúru týkajúcu sa zmienených modalít kognície. VÖRÖS 2010, s. 39-71; VÖRÖS, László. Ako existujú sociálne entity? Metodologické poznámky k žánru národných dejín (19. a 20. storočie). In KOVÁČ, Dušan a kol. *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 12-29 (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/sondy-do-slovenskych-dejin-v-dlhom-19-storoci>); VÖRÖS, László. How to Define a “Nation”? A Thing, A Group or a Category? In HUDEK, Adam et al. *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava : Institute of History SAS, 2013, s. 11-23 (práca je dostupná na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/web/guest/-/overcoming-the-old-borders-beyond-the-paradigm-of-slovak-national-history>) Posledný náhľad uvedených hyperlinkov 30. 1. 2015.

Zjednodušene povedané, najzávažnejšou základnou chybou, z ktorej vyplývajú mnohé ďalšie omyly *národných historikov* je predstava (konceptia) „národa“ ako hmatateľnej entity schopnej konať. Naratívna forma – teda snovanie na seba nadväzujúcich príbehov s použitím bežných výrazových prostriedkov a bežného jazyka – zväzda teoreticky a metodologicky nepripravených historikov k neadekvátnemu využívaniu metafor, obzvlášť personifikácie (antropomorfizácie). Totiž, spôsob myslenia o sociálnom svete, o kategóriách ľudí a skupinách, ktorý sa v odbornej literatúre označuje ako *zvecňovanie (objektifikácia)*¹⁸, umožňuje, že sme schopní o abstraktných, nemateriálnych entitách myslieť a hovoriť tak, ako keby boli skutočné, hmatateľné, ba živé a schopné konania; túto istú modalitu kognície uplatňujeme aj keď uvažujeme a hovoríme o veciach a javoch, ktoré sú výlučne doménou sociálneho sveta, t. j. existujú len vďaka ľudskej intencionalite a aktivite (napr. sociálne inštitúcie – inštitucionalizované medziľudské vzťahy, organizácie, úrady) takým spôsobom, ako keby tie vznikli a existovali nezávisle na ľuďoch a ich konaní, ako keby boli prírodnými (či božími) kreáciami.¹⁹ Výsledkom takéhoto zvecňujúceho uvažovania sú chybné koncepcie (pojmy), ktoré v hovorovej reči – a tiež v národno-historických naratívoch – nachádzajú svoje jednoduché vyjadrenie v metaforickom, personifikujúcom či antropomorfizujúcom jazyku.²⁰ Ako som už uviedol, spomínaná modalita kognície je funkčná aj pri myslení a hovorení o niektorých javoch a procesoch sociálneho života – napr. práve o nacionalizme sa tiež často hovorí, ako keby išlo o aktéra či činiteľa, ktorý je navyše kvalifikovaný ako *agresívny* a *netolerantný* alebo práve naopak *obranný* (teda je obdarený ľudskými vlastnosťami – agresivitou, netolerantnosťou, tolerantnosťou, ústupčivosťou a pod.). Pritom v národno-historických rozpravách – samozrejme nielen slovenských – je skôr pravidlom ako náhodou, že *agresívny nacionalizmus* je reprezentovaný ako prirodzená a trvácna vlastnosť určitých „národov“ (tých „nepriateľských“), kým *defenzívne nacionalizmy* iných „národov“ (toho „nášho“, resp. tých „priateľských“) sú predstavované ako také, ktoré sú vynútené okolnosťami a s pominutím hrozby pominie aj nacionalizmus.

Vyššie predstavený zvecňujúci (objektifikujúci) koncept „národa“ ako antropomorfnej entity schopnej konať je ešte umocnený esencialistickou koncepciou *národnosti*. Totiž, ľudia bežne uvažujú o *národnosti* (ale aj iných sociálnych „charakteristikách“, „vlastnostiach“, „typoch“) ako vrodenej vlastnosti ľudských bytostí, ktorá určuje ich jedinú pravú *národnú príslušnosť* alebo modernejším termínom povedané, *národnú identitu*. V odbornej literatúre sa takýto

18 VÖRÖS 2010, s. 54-64.

19 VÖRÖS 2013 (Ako existujú sociálne entity?).

20 Konkrétne príklady pozri v VÖRÖS 2010, s. 62 alebo VÖRÖS 2013 (Ako existujú sociálne entity?), s. 21 a 27.

spôsob myslenia označuje ako *psychologický esencionalizmus*.²¹ Zvecňujúci koncept „národa“ a esencionalistický koncept „národnosti“ v sociálnej praxi sprevádza ďalšia kognitívna stratégia, ktorá sa v sociálnej psychológii označuje ako *entitativizácia*. Pod entitativizáciou sa rozumie spôsob uvažovania o sociálnych kategóriách, ktorý je založený na princípe *vlastnosti jednotlivca určujú celok, vlastnosti celku určujú jednotlivca*. Teda entitativizácie sa dopúšťame vtedy, keď konanie, postoje, osobnostné kvality atď. jednotlivca stotožňujeme s konaním, kvalitami atď. celej sociálne kategoricky vymedzenej skupiny ľudí (napr. „národom“, „národnosťou“, „etnikom“, „rasou“ alebo národne, národnostne či rasovo definovanými sociálnymi skupinami) a naopak, keď iba na základe zaradenia do sociálnej kategórie či skupiny jednotlivcovi pripisujeme (predpokladané) vlastnosti skupiny.²² Výsledkom esencionalistického, zvecňujúceho a entitativizujúceho myslenia je kompaktný koncept substanciálneho „národa“, ktorý je veľmi ťažké dekonštruovať.

Intuitívne sú ľudia náchylní uveriť, že „národy“ jestvovali a jestvujú ako skutočné konajúce entity, že sú tvorcami dejín a v priebehu svojej existencie smerovali za svojim konečným dejinným údelom, dosiahnutím samostatnosti a slobody v podobe „štatnosti“ (nech už sa pod „samostatnosťou“ a „slobodou“ rozumie čokoľvek) – čoho eminentným dôkazom majú byť okrem iného práve národné dejiny písané vedcami – národnými historikmi. Presne produkcia tohto „dôkazu“ dejinného jestvovania a starobylosti „národov“ je od počiatkov profesionalizácie dejepisectva ako vedeckej disciplíny pred takmer dvomi storočiami primárnou funkciou národných historiografíí. Jedným z dôležitých efektov, ktoré príbehy o dejinách „národa“ majú dosiahnuť, je upevnenie pocitu prináležitosti k „národu“ (národne definovanej komunite). Národné dejiny v tomto smere plnia tú istú sociálnu funkciu, ktorú v predmodernom období plnili mýty pôvodu, hrdinské mýty a pod. Zrejme aj preto sa mnohým bežným ľuďom (ako aj národným historikom) zdá byť prijateľnejší, resp. uveriteľnejší príbeh, podľa ktorého *slovenský a maďarský národ* stáročia žili vedľa seba, pričom ten prvý, zo svojej podstaty mierumilovný, *skultivoval* a *scivilizoval* ten druhý, začo sa mu ten (keďže *zo svojej podstaty* je agresívny) *odvďačil* útlakom a *pokusom* o jeho zničenie,²³ než vysvetlenie, podľa ktorého „národy“ nie sú nejakými skutočnými entitami schopnými konania (napriek tomu, že o nich tak bežne

21 VÖRÖS 2010, s. 51-57.

22 VÖRÖS 2013 (Ako existujú sociálne entity?), s. 19-20.

23 Novšími príkladmi takéhoto podania slovenských národných dejín v 19. storočí sú práce MRVA, Ivan. *Slovensko a Slováci v 2. polovici 19. storočia*. Bratislava; Trnava : Perfekt; Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2010; MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír. *Dejiny Uhorska a Slováci*. Bratislava : Perfekt, 2012; KOHÚTOVÁ, Mária. *Slovensko a Slováci v novoveku*. Trnava : Trnavská univerzita, 2008; KRAJČOVIČ, Milan. *Slovenské národné hnutie v medzinárodnom kontexte. Od roku 1820 po vznik Slovenského štátu*. Bratislava : Slovak Academic Press, 2010.

hovoríme), že *národ* je „len“ pojem, sociálna konštrukcia, idea, identifikačný rámec udržiavaný a reprodukováný v diskurzoch každodennej sociálnej praxe. „Pojem“, „identifikačný rámec“, „idea“ atď. nie sú konajúcimi entitami, konať dokážu len ľudia, konkrétni ľudia, resp. konkrétne skupiny ľudí v mene týchto pojmov, ideí, identifikačných rámcov (teda v mene „národov“, „národných záujmov“ atď.). Konkrétni ľudia vzdelávali a kultivovali iných konkrétnych ľudí (nie „národy“ vzdelávali a civilizovali „národy“), konkrétni ľudia (mocenská elita) disponovali mocou a určovali pravidlá (napr. zákony, ktoré mohli byť vo svojich účinkoch diskriminačné) a presadzovali takú či onakú národnú ideológiu (nie „národy“ utláčali a pomaďarčovali, pofrancúzšťovali, ponemčovali, porušovali, počesťovali, poslovenčovali a pod., ale jednotlivci, organizované skupiny, organizácie a inštitúcie, ktoré však tvorili individuálni jednotlivci, nie „národy“). Ani ak budeme „národy“ považovať za „kolektívne entity“, nebudeme môcť tvrdiť, že „národy konajú“. Nikdy sa totiž nestalo, aby milióny ľudí (hoci čo i len malé národy, napr. o veľkosti *1.9 milióna duší* – národnými historikmi tradične udávaný údaj o početnosti slovenského národa koncom 19. storočia) mali jednotné záujmy a boli schopní spolu konať.²⁴

Skúsenosť hovorí, že nielen bežný človek, ale aj presvedčený národný historik má ťažkosti akceptovať dôslednú dekonštrukciu zvečňujúceho pojmu národa, pričom zrejme najzložitejšie je akceptovať ontologický status „národa“ ako sociálnej entity, teda sociálnej konštrukcie. Prečo? Na úrovni kognície tieto ťažkosti s opustením konceptu národa ako objektívne existujúcej a konajúcej entity vysvetľujú okrem iných práve vyššie predstavené modalities kognície – *zvečňujúce, esencionalizujúce a entitatívizujúce* myslenie. Skúmanie ďalších príčin by však už na tomto mieste presahovalo obsahový rámec tejto kapitoly.

Ani patriotizmus, ani šovinizmus...

Jedným z vážnych terminologických problémov historického a vo významnej miere aj spoločenskovedného bádania je definičné rozlišovanie medzi *vlastenectvom* (patriotizmom)²⁵ na jednej strane a *nacionalizmom* a *šovinizmom* na druhej strane. Pojmová dichotómia *vlastenectvo vs. nacionalizmus* vnáša zaujatý morálne hodnotiaci rozmer do odborného diskurzu o nacionalizme.

²⁴ Tento argument je detailnejšie rozvinutý v VÖRÖS 2013 (How to Define a “Nation”?), s. 19-20.

²⁵ Jestvuje viacero koncepcií *patriotizmu*; významy tohto termínu sa v priebehu stáročí menili a ešte aj v súčasnosti sa týmto slovom odkazuje na niekoľko rôznych významov, pričom významné rozdiely sú aj medzi jednotlivými jazykmi. V tejto kapitole sa budem venovať len jednému pojmu *vlastenectva* (*patriotizmu*), ktorý je zároveň prinajmenšom v stredo- a východoeurópskych jazykoch (diskurzoch) aj najrozšírenejší, a to je pojem *vlastenectva* ako pozitívneho protipólu nacionalizmu a šovinizmu (z praktických dôvodov budem na tento pojem v ďalšom texte odkazovať nasledovným spôsobom: *vlastenectvo vs. nacionalizmus*). Moja kritika sa bude týkať len tohto jedného konkrétneho pojmu *vlastenectva/patriotizmu*.

V slovenskej historickej literatúre sa len veľmi zriedka stretáme s jasným definičným rozlíšením týchto termínov, obvykle ich autori používajú intuitívne, pričom vychádzajú z významov bežne rozšírených vo verejnom diskurze – pri ktorých možno konštatovať zhodu s kodifikovanými významami (teda slovníkovými definíciami). Pod *vlastenectvom* sa tak obvykle rozumie z humanistického hľadiska akceptovateľné, ba až úctyhodné, postoje, správanie, konanie, činy, udalosti či javy, keďže sú založené na pozitívnom cite voči vlastnej *vlasti* a *národu* („*láska k vlasti, k národu*“²⁶). Ako nacionalizmus a šovinizmus sa obvykle označujú zavrhnuté, netolerantné, agresívne postoje, správanie atď., keďže sú založené na negatívnej emócii, vyhraňovaní sa voči „iným“, čo obvykle predpokladá aj nejakú formu reálneho alebo aspoň symbolického útlaku či diskriminácie. Medzi nimi je rozdiel len v miere malígnosti („*šovinizmus [je] krajný nacionalizmus sprevádzaný nenávisťou k iným národom*“²⁷). Negatívny charakter nacionalizmu a šovinizmu sa v národno-historickom diskurze zvykol ešte zdôrazňovať spájaním s ďalšími negatívne vnímanými javmi, napr. s „propagandou“. „Nacionalistická propaganda“ je bežným slovným spojením, kombinácia „vlastenecká propaganda“ je už podstatne zriedkavejšia. Ako už bolo vyššie povedané, z kontextu použitia tiež možno usúdiť, že národní historici *vlastenectvo* nepovažujú za variant toho istého javu ako nacionalizmus a šovinizmus; často sú reprezentované ako spolu nesúvisiace, resp. navzájom sa vylučujúce fenomény.

Väčšiu pozornosť venovali definičnému rozlíšeniu *vlastenectva* a nacionalizmu (šovinizmu, xenofóbie) niektorí sociálni vedci, teoretici skupinových fenoménov a nacionalizmu. Nie prekvapujúco, ich definície sa odlišujú od vyššie predstavených naivných koncepcií sofistikovanosťou, nie však jadrom argumentu.²⁸ V literatúre sa najčastejšie spomínajú dvaja dnes už klasickí autori, politológ a jeden z popredných teoretikov nacionalizmu Walker Connor a sociálny psychológ Daniel Bar-Tal.²⁹ Nacionalizmus a *vlastenectvo* považujú z psychologického hľadiska za rozdielne fenomény, teda podľa nich ide o odlišné stavy mysle. *Vlastenectvo* je etickým a uváženým postojom, kedy

26 Pozri *Krátky slovník slovenského jazyka. Štvrté, doplnené a upravené vydanie*. Bratislava : VEDA, 2003; a *Synonymický slovník slovenčiny. Tretie nezmenené vydanie*. Bratislava: Veda 2004.

27 *Krátky slovník slovenského jazyka* 2003.

28 Stručné prehľady o definíciách a argumentácii teoretikov zastávajúcich sa dichotómneho konceptu *vlastenectvo vs. nacionalizmus* pozri v BILLIG, Michael. *Banal Nationalism*. London : SAGE, 1995, s. 55-59; POOLE, Ross. Patriotism and Nationalism. In PRIMORATZ, Igor – PAVKOVIC, Aleksandar (eds.). *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*. Aldershot : Ashgate, 2007, s. 129-145.

29 BARTAL, Daniel. Patriotism as Fundamental Belief of Group Memebers. In *Politics and Individual*, 1993, roč. 3, s. 45-62 (citované podľa BILLIG 1995); BAR-TAL, Daniel – STAUB, Ervin. Patriotism: Its scope and meaning. In BAR-TAL, Daniel – STAUB, Ervin (eds.). *Patriotism in the Life of Individuals and Nations*. Chicago : Nelson-Hall, 1996, s. 1-19.

sa členovia „národnej skupiny“ (t. j. v anglosaskom poňatí občania krajiny) pozitívne stotožňujú s krajinou, ktorej sú občanmi. Vlastenectvo je na rozdiel od nacionalizmu „vnútrogrupinového“ charakteru, a to tak v zmysle, že cieľom vlastencov je zveľaďovanie vlasti a nie expanzia, ovládanie, utláčanie a pod. Connor zdôrazňuje racionálny charakter vlastenectva v kontraste k emotívnemu, iracionálnemu a pudovému nacionalizmu: „*vlastenectvo* [...] *nedokáže vyvolať takú úroveň emočnej angažovanosti ako dokáže nacionalizmus*.“³⁰ Ďalší často citovaný teoretik Maurizio Viroli ešte zvyrazňuje voluntaristický element, keď považuje vlastenectvo nielen za lásku k *vlasti* ako územiú a jeho obyvateľstvu, ale aj k politickým inštitúciám zaručujúcim slobodu. Ide o mravný postoj uvedomelého občana. Podľa tejto západnej republikánskej koncepcie je vlastenectvo, ktorého formy možno nájsť už v antickej Rímskej republike, gréckych polis, v renesančných kniežatstvách a republikách na Apeninskom polostrove, podstatne starším fenoménom ako nacionalizmus, ktorý sa objavuje až v 19. storočí.³¹ Nacionalizmus pre týchto teoretikov, podobne ako vo vyššie predstavenom laickom poňatí, predstavuje škodlivú silu (rozumej ideológiu, hnutie, postoje), ktorá sa vzťahuje na „vlast“ chápanú ako výlučné „teritórium národa“, ale aj na samotný „národ“, ktorý je nacionalistami vnímaný ako primordiálna komunita a najvyššia hodnota. Škodlivosť nacionalizmu má vyplývať z jeho vylučujúcej povahy a z toho, že je zameraný proti „iným“. Zjednodušene povedané, podľa spomínaných koncepcií *vlastenectvo* pôsobí v prospech „národa a vlasti“, nie však na úkor iných, zatiaľ čo *nacionalizmus* sa chápe ako presadzovanie v prospech „národa a vlasti“, ale vždy na úkor iných.

Na takúto definíciu vzájomne sa vymedzujúceho vlastenectva a nacionalizmu reagovali viacerí kritici, podľa ktorých je takéto rozlišovanie zaujaté a do vedeckého slovníka preniklo – paradoxne – z nacionalistických diskurzov.³² Slovo „nacionalista“ dnes navodzujúce jednoznačne negatívne konotácie, ide o pomenovanie, ktoré len málokto použije pri charakterizovaní svojej osoby. Obvykle sú za nacionalistov považovaní „tí druhí“. Historik a teoretik nacionalizmu Hugh Seton-Watson poznamenal: „*nacionalizmus*« [...] *sa často používa na označenie akejkoľvek podoby kolektívneho sebectva alebo agresivity, ktoré pisateľ*

30 CONNOR, Walker. Beyond Reason. The Nature of Ethno-National Bond. In *Ethnic and Racial Studies*, 1993, roč. 16, s. 387 (373-389).

31 VIROLI, Maurizio. *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford : Clarendon Press, 1995; tiež pozri PRIMORATZ, Igor. Patriotism and Morality: Mapping the Terrain. In PRIMORATZ, Igor – PAVKOVIC, Aleksandar (eds.). *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*. Aldershot : Ashgate, 2007, s. 17-35.

32 Pozri štúdie v PRIMORATZ, Igor – PAVKOVIC, Aleksandar (eds.). *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*. Aldershot : Ashgate, 2007; SETON-WATSON 1977, s. 1-7; tiež pozri prvú kapitolu práce KATEB, George. *Patriotism and Other Mistakes*. New Haven; London : Yale University Press, 2006, s. 3-20.

alebo rečník odsudzuje. Stal sa z neho pejoratívny termín používaný ako protipól k vážnemu slovu »patriotizmus«. Fakticky, »ja som patriot, ty si nacionalista«. ³³ K podobnému záveru dospel sociálny psychológ Michael Billig, »Náš« nacionalizmus nie je prezentovaný ako nacionalizmus, ktorý je nebezpečne iracionálny, nadbytočný a cudzí. Našla sa preň nová identita [a] iné označenie. »Náš« nacionalizmus sa javí ako »patriotizmus« – dobrá, potrebná [...] sila. ³⁴ V odbornom diskurze podľa Billiga takto narábajú s terminologickou dvojicou vlastenectvo vs. nacionalizmus tzv. *projektívne teórie nacionalizmu* (*projecting theories of nationalism*), ³⁵ teda také teórie, ktoré vychádzajú z apriórneho predpokladu, že nacionalizmus je produkovaný v prvom rade politickým hnutím a objavuje sa len u niektorých »národov« (obvykle však nie u »vlastného«) a len v určitých historických momentoch či obdobiach. Kde absentuje takéto hnutie, absentuje aj nacionalizmus. Podľa týchto teórií – ak brané doslovne – môžu vedľa seba jestvovať krajiny a spoločnosti s podobným politickým zriadením a sociálnou štruktúrou a výrazne sa líšiť v tom, že jedna z nich bude z nejakého dôvodu nacionalistická (iracionálne sa správajúca, agresívna, potenciálne nebezpečná) a druhá nenacionalistická, vlastenecká (mierumilovná, v neustálej defenzíve, snažiaca sa zabrániť konfliktu). Rovnako môžu ale jestvovať aj krajiny (či ríše), v rámci ktorých vedľa seba existujú, resp. pôsobia nacionalisti a vlastenci, jedni proti druhým. (Takýmto spôsobom je konštruovaný aj príbeh slovenských národných dejín v Uhorsku 19. storočia.) Projektívni teoretici nacionalizmu, ktorých diela Billig podrobuje vo svojej práci kritike, udávajú rôzne dôvody a faktory, prečo niekde nacionalistické hnutia vznikajú a pretrvávajú a prečo sa inde dlhodobo darí udržiavať »vlastenectvo« ako dominantnú formu spoločenskej lojality. Hoci tieto dôvody a faktory možno pre konkrétne prípady považovať za viac či menej plauzibilné, nezachraňujú tým dichotómnou konceptualizáciu *vlastenectvo* vs. *nacionalizmus*; neponúkajú totiž žiadne presvedčivé vysvetlenie, prečo by sa mali podobné formy správania sa vychádzajúce z rovnakých ideových premís považovať za objektívne kvalitatívne rozdielne do tej miery, aby mohli byť konceptualizované ako dva odlišné javy.

Pozrime sa ako vyzerá v praxi rozlišovanie vlastenectva a nacionalizmu. Ako bezprostredné príčiny *nacionalistickej agitácie* a vzniku *nacionalistického hnutia* sa v literatúre najčastejšie uvádzajú teritoriálne nároky jedného »národa« voči druhému v snahe o vydobytie, zachovanie alebo obnovenie integrity »národného územia«, resp. »vlasti« a/alebo v snahe o dosiahnutie jazykovej, politickej, hospodárskej, kultúrnej samostatnosti, slobody či nezávislosti pre

33 SETON-WATSON 1977, s. 2.

34 BILLIG 1995, s. 55.

35 BILLIG 1995, s. 16-17.

„národ“. V prípade *vlasteneckého postoja* (je vôbec legitímne hovoriť o „vlasteneckej agitácii“, keď podľa definície ide o vedomý postoj?) a *vlasteneckého hnutia* sa podľa prívržencov vyššie uvedenej dichotómnej koncepcie stretávame s *racionálnou láskou* či náklonnosťou k (celému a neporušenému) národnému územiu a vlasti, k národnej slobode a nezávislosti. Do *vlasteneckého postoja* patrí aj ozbrojená obrana integrity „národného územia“ a snaha o jeho znovudobytie v prípade okupácie cudzou (obvykle „nacionalistickou“) mocou či „národom“. Uvedme si teraz konkrétny príklad z uhorských dejín. V 30. a 40. rokoch 19. storočia v Uhorsku predstavitelia tzv. maďarského (uhorsko-maďarského) reformného hnutia, ktorí ovládali dolnú komoru uhorského snemu a politicky dominovali aj približne tretine až polovici stolíc postupne presadzovali zákony, ktoré ustanovovali maďarčinu ako jediný jazyk moci v krajine, teda ako jazyk legislatívy, správy, vzdelávania a v končenom dôsledku aj verejného života. Ľudia ako István Széchenyi, Károly Zay, Lajos Kossuth, Ferencz Deák či Miklós Wesselényi presadzovali zmeny v Uhorsku, ktoré chceli premeniť na „slobodnú krajinu“ „slobodného uhorského (maďarského? uhorsko-maďarského?) národa“ (ponechajme na tomto mieste bokom, že všetci menovaní si pod „slobodou národa“ a vôbec pod pomenovaním „uhorský národ“ predstavovali niečo iné). Títo politici, ako aj ostatní predstavitelia a v rôznej miere aj podporovatelia spomínaného reformného hnutia disponovali hlbokým presvedčením, ktoré bolo v mnohých významných ohľadoch určujúcim pre ich postoje, konanie a správanie sa, že teritórium Uhorského kráľovstva je „národným územím“ „uhorského národa“.

„Národ“, „národné územie“ a „sloboda národa“ na svojom národnom území predstavovali v tom období vo väčšine Európy pojmovú trojicu ako najvyššiu hodnotu, ultimatívny ideál, ktorého naplnenie bolo základným imperatívom všetkých národných (nacionalistických) hnutí. Dôležitou skutočnosťou je, že nešlo len o nepodložené svojvoľné presvedčenie jednotlivcov, ale o dôslednú argumentáciu a radom sociálnych teórií a historických rozpráv podoprenú doktrínu (správnosť, resp. pravdivosť týchto teórií, o historických rozpravách už nehovoriac, na tomto mieste tiež nie je podstatná). Realizácia, resp. obrana tejto doktríny narážala na vytrvalý odpor iných politických skupín a hnutí, ktoré považovali národnú doktrínu uhorsko-maďarského reformného hnutia za pomýlenú, resp. fundamentálne zlú, stojacu proti Bohu a prírode. Jedným z týchto opozičných politických hnutí bolo slovenské národné hnutie. Ľudia ako Ludovít Štúr, Ján Kollár, Jozef M. Hurban, Ján Francisci či Jonáš Záborský verili, že Uhorsko nie je len vlastníctvom uhorského (v ich chápaní „maďarského“) národa, nie je jeho výlučným národným územím. Verili v iný – slovenský, československý, slovanský – národ (kmeň, národnosť), ktorý tiež

má svoje výlučné „národné územie“ a tiež musí dosiahnuť svoju „národnú slobodu“ (na tomto mieste nie je podstatné, že sa postupne obsahovo menili koncepcie „národa“, „národnej slobody“ a politické stratégie jej dosiahnutia). Takisto išlo o sociálnymi teóriami a historickými naratívami dôsledne podopretú doktrínu (v rôznych jej variantoch) a predstavitelia a podporovatelia slovenského národného hnutia sa takisto snažili túto doktrínu zrealizovať, bol to ich ultimatívny politický cieľ, *raison d'être* celého hnutia. Nasledoval ozbrojený konflikt (1848 – 1849), v ktorom obe hnutia a ich ozbrojené sily, bojovali – okrem mnohých iných cieľov a motivácií – za „národné územie“ a „národnú slobodu“ v súlade so svojimi doktrínami.

Kossuth, Štúr a ďalší vychádzali z rovnakých základných predstáv (teórií) o ľudstve a spoločnosti, obaja verili, že „národy“ sú základnými a prirodzenými sociálnymi jednotkami. Obaja (a vtedy spolu s nimi už aj niekoľko miliónov ďalších ľudí naprieč Európou) verili, že *štát* (čo v tom období mohlo rovnako znamenať kráľovstvo, kniežatstvo, vojvodstvo, republiku, autonómny distrikt, atď.), teda funkčná a životaschopná politická a správna organizácia môže byť len „národná“, t. zn. musí byť súhlasná s „národným územím“. Všetci menovaní boli hlboko presvedčení o jestvovaní „národného ducha“ prejavujúceho sa v jazyku a kultúre; jediným možným jazykom moci, správy, verejného styku a kultúry na „národnom území“ mohol byť len jazyk daného „národa“. Boli presvedčení, že exkluzivita používania národného jazyka na „národnom území“ bola prirodzená, žiaduca a existenčne nevyhnutná. Dali by sa ešte ďalej a do hlbších detailov rozvíjať základné teoretické či ideové postuláty a axiomy, ktoré obidvom stranám (a všetkým ďalším národným, teda nacionalistickým hnutiam v dobovej Európe) slúžili ako ďalej neredukovateľné referenčné rámce. Na tejto epistemickej úrovni nie je možné zmysluplne určiť rozdiel medzi slovenskou a maďarskou národnou/nacionalistickou ideológiou/doktrínou, nakoľko žiadny nebol. Inými slovami povedané, všetci menovaní aktéri disponovali *zvečňujúcim konceptom národa* ako prirodzenej a Bohom stvorenej starobylej komunity, *esencialistickým konceptom národnosti* ako vrodenej a ľudskú bytosť determinujúcej kvality. Vychádzajúc z týchto základných axiomatických konceptov vyvodzovali ďalekosiahle politické závery o biologickom, sociálnom, jazykovom a kultúrnom členení ľudstva, o vzájomnom vzťahu skupiny a jednotlivca, o slobode, lojalite a disciplíne, o vláde, správe a pod. A zdieľajúc tieto základné východiská bojovali o moc.

Samozrejme, pokiaľ ostaneme konkrétne pri porovnaní slovenského a maďarského nacionalistického hnutia v 19. storočí, možno skonštatovať aj množstvo zásadných odlišností. Prvou a najzrejmejšou je moc a schopnosť realizácie národnej doktríny v praxi – väčšiu časť 19. storočia disponovali mocou

predstavitelia maďarského hnutia. Nevyhnutným dôsledkom národnej/nacionalistickej doktríny (ideológie) bolo vytrvalé úsilie o elimináciu konkurenčných nacionalistických hnutí a národných doktrín v krajine, resp. asimiláciu (integráciu) nemaďarského obyvateľstva. Ide o jav, ktorý platí v súvislosti s nacionalistickými doktrínami a ich realizáciou v sociálnej praxi vo všeobecnosti. Napríklad predstavitelia československej štátnej moci a prívrženci ideológie československej národnej jednoty sa takisto snažili znemožňovať iné, konkurenčné národnopolitické doktríny a kontrolovať, resp. v rámci možnosti režimu aj potláčať alebo marginalizovať politické hnutia (strany, organizácie, prívržencov), ktoré ich presadzovali – slovenské autonomistické hnutie, rusínske, maďarské, nemecké a ďalšie.

Politická, resp. sociálna moc však nie je primárnym definičným kritériom ani podľa citovaných prívržencov ani podľa kritikov dichotómnej koncepcie vlastenectvo *vs.* nacionalizmus. Sociálna a politická moc je javom, ktorý musí byť (a je) konceptualizovaný zvlášť, v rámci teórií moci, politických systémov a vlády.³⁶ V záujme konkrétnych výskumných a interpretačných zámerov, je zmysluplné definične spájať nacionalizmus a moc, skúmať jedno ako aspekt druhého. Zamieňať si fenomén politickej moci a nacionalizmu, resp. tieto dva stotožňovať je však chybou. V takom prípade by totiž za nacionalistické bolo možné považovať len hnutia, strany a organizácie disponujúce mocou. Keby prišli o moc, prestali by byť nacionalistickými?

V prípade všetkých kľúčových pojmov, o ktoré sa opiera dichotómna koncepcia vlastenectvo *vs.* nacionalizmus – t. j. „národ“, „národné územie“, „vlast“, „národná sloboda“ atď. – ide o abstrakcie, teda koncepty, ktoré sú v rámci nacionalistických diskurzov trvalo a dôsledne *zvečňované*, t. zn. reprezentované ako objektívne, priam hmatateľné entity, prírodou či božstvom dané a človekom nespochybniteľné skutočnosti. Historici a spoločenský vedci tým, že ich vo svojich definíciách akceptujú ako neproblematické a správne (pravdivé) koncepty, len ďalej potvrdzujú ich pomýlený ontologický status.

„Pravdivosť“ alebo „nepravdivosť“ určenia toho, ktorý „národ“ (či hnutie) je „vlastenecký“ a ktorý „nacionalistický“ je závislou premennou na dominantnom režime pravdy v jednom či druhom (napr. slovenskom či maďarskom) národno-historickom, resp. nacionalistickom diskurze. Pri slovenskom (národnom) pohľade na dejiny rovnako ako pri maďarskom (národnom) pohľade na dejiny je rola nacionalistov prisúdená vždy tomu etnickému druhému, kým rola vlastencov svojim predkom a svojmu „národu“. Teda v prípade koncepcie *vlastenectvo vs. Nacionalizmus* sa stretávame s etnocentrickým konceptom,

³⁶ Pozri napr. MANN, Michael. *The Sources of Social Power. 1-4*. Cambridge : Cambridge University Press, 1986, 1993, 2012, 2013.

ktorého platnosť je vždy relatívna vzhľadom na kontext, resp. presnejšie, na konkrétny nacionalistický diskurz, v ktorom sa použije.

To, čo vyššie citovaní a ďalší autori definične vyčleňujú ako *vlastenectvo* je teda fakticky len aspektom javu, ktorý oni sami konceptualizujú ako *nacionalizmus*. Inými slovami povedané, to, čo sa označuje ako „vlastenectvo“, je súčasťou sociálneho javu nacionalizmu, resp. samotný pojem vlastenectva je produktom nacionalistického diskurzu. V tejto súvislosti je nesmierne výstižná veta z *Predslovu* knihy *Sociológia nacionalizmu* Davida McCronea: „*Žijeme v ére nacionalizmu, ktorý však vynakladá veľké množstvo energie aby poprelo, že nacionalizmus existuje.*“³⁷ Presadenie a rozšírenie pojmu vlastenectva (ako pozitívneho protipólu negatívneho a zavrhnutiahodného nacionalizmu) nie je ničím iným ako McCroneom spomínané úsilie o zakrytie či zamaskovanie, resp. popretie existencie a fungovania nacionalizmu v každodennej sociálnej praxi. Treba však doplniť, že táto konštatácia platí pre obdobie po druhej svetovej vojne.

Slová nacionalizmus / nacionalista ešte predtým, než sa v období druhej polovice 30. a prvej polovice 40. rokov 20. storočia začali postupne považovať za zdiskreditované európskymi pravicovými autoritatívnymi a totalitárnymi režimami, nevyvolávali negatívne konotácie, ba často práve naopak. Vo verejných diskurzoch v poslednej tretine 19. storočia a prvých štyroch dekádach 20. storočia boli slová *nacionalizmus* a *vlastenectvo* (patriotizmus) často (nie výhradne!) používané ako synonymá, teda pomenúvali sa nimi rovnaké alebo podobné javy (ideové východiská, postoje, správanie, teda sociálna prax). K jednoznačnému a ostrému významovému oddeleniu v podobe vyššie kritizovanej dichotómnej konceptualizácie (dobré vlastenectvo *vs.* zlý nacionalizmus) došlo až počas a po druhej svetovej vojne.

Tento významový posun možno ilustrovať na dielach dvoch významných vedcov zo 40. rokov 20. storočia. Anton Štefánek, jeden z prvých slovenských sociológov, v treťom dieli *Slovenskej Vlastivedy (Základy sociografie Slovenska)*, ktorý vyšiel v roku 1944 píše o nacionalizme ešte v neutrálnom tóne, ako o jednom z dominantných princípov, ktorý vládne v „*zápolení národnom*“. Konštatuje, že „*každý vzdelanec prechováva vo svojej duši viac-menej uvedomelý nacionalistický idealizmus*“.³⁸ Taktiež Daniel Rapant vo svojom diele *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842* vydanom počas vojny v roku 1943 konštatuje: „*Nacionalizmus národov nemaďarských pred národným obrozením je v podstate shodný s rázom nacionalizmu maďarského. Odlišuje sa od neho (organizáčne, nie ideologicky) len tam, kde sa môže opierať o vlastný podklad rázu územno-politického [...], kde takého podkladu niet, splyva s ním*

37 McCRONE, David. *The Sociology of Nationalism. Tomorrow's Ancestors*. London : Routledge, 1998, s. vii.

38 ŠTEFÁNEK, Anton. *Slovenská vlastiveda 3. Základy sociografie Slovenska*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1944, s. 107 a 403.

viac-menej úplne [...] v spoločný *nacionalizmus (patriotizmus)* uhorský, nadradený ináče viac-menej účinne i jednotlivým odlišným *patriotizmom národným na osobitnom podklade územno-politickom*.³⁹ V tej istej práci Rapant ďalej pokračuje: „... najskoršími, najodhodlanejšími priebojníkmi nového nacionalizmu v Uhorsku sú práve Slováci.“⁴⁰ Rapant píše v tejto práci o „nacionalizme“, „slovenskom nacionalizme“, „maďarskom nacionalizme“ ešte bez akéhokoľvek negatívneho či pejoratívneho podtónu na slove nacionalizmus. V prípade „maďarského nacionalizmu“ tento účinok Rapant dosiahol konštatáciami jeho „stavovského“, „feudálneho“, „spiatocníckeho“, „nemoderného“, „obnovy neschopného“, „umelého“, „neorganického“ a pod. charakteru. I keď podľa Rapanta je „maďarský nacionalizmus“ vo svojej podstate špecifický a nie je porovnateľný ani s často spomínaným francúzskym vzorom ani s nacionalistickou ideológiou nemeckého romantizmu,⁴¹ je celkom zrejmé, že slovom *nacionalizmus* odkazoval na vlastný analytický koncept, pričom ako *patriotizmus* označoval (v jeho ponímaní) jav, ktorý bol vzhľadom na nacionalizmus komplementárny, teda akýsi vývinový predstupeň a nie negatívny protipól. Po roku 1945 došlo v tomto prístupe k jednoznačnej zmene. V práci *Ilegálna maďarizácia 1790 – 1840* vydanéj v roku 1947 Rapant termín nacionalizmus používa už len výlučne v súvislosti s „maďarským nacionalizmom“ (ojedinele spomína „nemecký nacionalizmus“), slovenské alebo iné nemaďarské národné hnutia už neoznačoval ako nacionalistické.⁴²

Ak si zhrnieme uvedené – teda, po A) v prípade používania kategórií „vlastenectvo“/ „vlastenec“ vs. „nacionalizmus“/ „nacionalista“ ide o nacionalistickú stratégiu legitimizácie (glorifikácie) a delegitimizácie (negácie) jednotlivcov či skupín, národných ideológií či doktrín, politik či určitého spôsobu konania a správania sa (sociálnej praxe); B) obe kategórie konceptualizované vyššie uvedeným spôsobom majú relatívnu platnosť, sú viazané na konkrétny nacionalistický „režim pravdy“ – musíme skonštatovať, že rozlišovanie medzi *vlastenectvom* a *nacionalizmom* vo vyššie uvedenom zmysle nemá analytické opodstatnenie. Rovnaký argument platí aj pre koncept *šovinizmu* ako *extrémnej formy nacionalizmu*. V každodennom diskurze slovo šovinizmus vyvoláva krajne negatívne konotácie a je vyhradené pre najväčších

39 RAPANT, Daniel. *Slovenský prestolný proshopsis z roku 1842. Diel prvý: Úvod*. Liptovský Sv. Mikuláš : Transcius, 1943, s. 7 (podčiarknutia moje).

40 Tamže, s. 7.

41 Tamže, s. 1-7. Vo svojich skorších prácach Rapant takmer vôbec nepracoval s odborným konceptom nacionalizmu, napr. vo svojej prvej významnej dvojzväzkovej monografii (RAPANT, Daniel. *K počiatkom maďarizácie 1. Vývoj rečovej otázky v Uhorsku v rokoch 1740 – 1790*. Bratislava : Zemedelské muzeum v Bratislave, 1927; RAPANT, Daniel. *K počiatkom maďarizácie 2. Prvé zákony maďarizačné 1790 – 1792*. Kuratorium Čs. Zemedelského muzea v Bratislave, 1931) sa termín nacionalizmus objavuje len niekoľkokrát a v úvodzovkách ako citácia alebo parafráza z prameňov.

42 RAPANT, Daniel. *Ilegálna maďarizácia 1790 – 1840*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1947.

„zloduchov“. Jeho funkciou je stigmatizovať a odsúdiť. Preto ani neprekva-
puje, že pre označenie *šovinizmus/ šovinista* platí ešte viac, než pre *nacionalizmus/
nacionalista*, že sa používa len v súvislosti s „národnými nepriateľmi“ – v sloven-
skom národnodějinnom diskurze sa ako „šovinistická“ charakterizuje takmer
výlučne „maďarská“ (uhorská) vládna politika maďarizácie a ako „šovinisti“
len vybrané emblematické postavy spájané s „národným útlakom“.

Vlastenectvo či *patriotizmus* ako pozitívny protipól nacionalizmu a *šovinizmus*
ako veľmi prehnaný, vo svojej netolerantnosti extrémny nacionalizmus môžu
fungovať vo verejnom a politickom diskurze ako užitočné nástroje na kate-
gorizáciu rôznych prejavov a konaní politických a kultúrnych elít, verejných
činiteľov, nositeľov moci atď. – ale nie sú vhodné pre vedu. Totiž prinášajú
zo sebou také zjednodušenia a pokrivenia, precenenia a nedocenenia, zauja-
tosti a predpojatosti, ktoré možno unesie verejný prejav politika či publicistický
komentár v novinách, pre vedecký postup skúmania a tvorby poznania sú však
neprijateľné.

Nacionalizmus nie je „západný“ ani „východný“

Definičné rozlišovanie medzi vlastenectvom, nacionalizmom a šoviniz-
mom je len jedným, hoci zrejme najvážnejším, z terminologických problé-
mov⁴³, ktoré zaťažujú skúmanie nacionalizmu a majú za následok nepríjemné
problémy, obzvlášť pri historickej komparácii. Priamo s vyššie kritizovanou
konceptiou vlastenectva súvisí omyl, ktorý v odbornom diskurze o národoch
a nacionalizmoch priam už nadobudol status „*mému*“, ktorému sa darí prežívať
kritiky aj pokusy o dekonštrukciu. Ide o rozlišovanie dvoch typov nacionalizmu:
„západného“ a „východného“. Najvplyvnejšia je formulácia filozofa a historika
Hansa Kohna z roku 1944,⁴⁴ hoci pred ním aj po ňom spravili takúto dištinkciu
viacerí ďalší autori.⁴⁵ Kohn hovorí, že počas anglickej revolúcie (1642–1660)
sa zrodil nacionalizmus v podobe humanistickej, fundamentálne liberálnej

43 Ďalší často kritizovaný, napriek tomu pretrvávajúci problém sa týka synonymného používania
termínov „národ“ a „štát“ v anglickojazyčnej literatúre zo Spojených štátov amerických a krajín
Britského spoločenstva národov – čo je v hovorovej angličtine bežná prax (jedným z významov
slova „*nation*“ je „*a politically organized body of people under a single government*“ – citované podľa slovníka
WordWeb 6, 2011 vydaného Princetonskou univerzitou (<http://wordweb.info/>). Kritiku tohto
a ďalších terminologických problémov anglického odborného diskurzu pozri v CONNOR, Wal-
ker. *Terminological Chaos: A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...* In CON-
NOR, Walker. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton : Princeton University Press,
1994, s. 89-117; veľmi užitočný stručný prehľad a kritiku terminologických problémov angličtiny
v súvislosti so skúmaním nacionalizmu podáva SETON-WATSON 1977, s. 1-7.

44 KOHN, Hans. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. New York : Collier
Books, 1967 (prvé vydanie New York: The Macmillan Company, 1944).

45 HAYES, Carleton J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York : R. R. Smith,
1931; ALTER, Peter. *Nationalismus*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1985; SMITH, Anthony D.
National Identity. London : Penguin, 1991.

a univerzalistickéj myšlienky, ktorá neskôr poslúžila ako vzor ďalším krajinám a národom, predovšetkým však Spojeným štátom americkým a Francúzsku.⁴⁶ V týchto krajinách sa vyvinul „západný typ nacionalizmu“, ktorého základné princípy možno podľa Kohna charakterizovať ako občiansky, voluntaristický a inkluzívny. Tento typ nacionalizmu vytváral národy, ktoré sa definovali na občianskom princípe a ako také boli otvorené, mohol sa do nich integrovať ktokoľvek kto prejavil vôľu a ochotu akceptovať hodnoty daného národa. Preto sa zvykol tento typ nazývať aj ako „občiansky“, „liberálny“ alebo „étatistický nacionalizmus“ (podľa francúzskeho *état* = štát). „Západný“ či „občiansky“ typ národa teda podľa Kohnovej definície tvorili všetci občania krajiny. V ostrom kontraste voči „západnému“ stál „východný etnický typ nacionalizmu“, založený na historických mýtoch, predstave národného územia a národnej krvi (známe nemecké heslo „*blut und boden*“). Tento typ nacionalizmu prišiel neskôr a vyvinul sa v Nemecku a Rusku, odkiaľ sa rozšíril do ostatnej strednej a východnej Európy i Ázie. Východný typ nacionalizmu sa vyvíjal v politicky, sociálne a hospodársky zaostalejších oblastiach, čo boli podmienky, v ktorých sa nemohli uplatniť progresívne črty západného modelu. Dokonca Kohn tvrdí, že východný typ nacionalizmu vznikol ako reakcia na západný v úsilí vymedziť sa západnému liberalizmu a racionalizmu, ktorý nemeckí a ruskí romantici mali považovať za dekadentný.⁴⁷ Tento typ nacionalizmu je „etnický“, „autoritársky“, „netolerantný“ a „vylučujúci“, jeho výsledkom je národ ako uzavretá komunita, do ktorej sa ľudia narodí, nie vstupujú. Integrácia (asimilácia) do takéhoto národa je zložitý a dlhotrvajúci proces a nie je možná pre každého. Kohn zdôrazňuje, že západný nacionalizmus vznikol v druhej polovici 18. storočia ako liberálne hnutie zamerané na prítomnosť a budúcnosť (v tom zmysle, že reagoval na aktuálne politické potreby slobodnej organizácie spoločnosti a neprikladal veľký význam minulosti a tradíciám). Naopak východný nacionalizmus bol od začiatku posadnutý jazykom, národnou kultúrou a mýtickou minulosťou, poháňaný ideálom otčiny (*Fatherland*) a odtrhnutý od praktických problémov súčasnosti.⁴⁸

Kohnova duálna konceptualizácia dobrého a zlého nacionalizmu bola a je nesmierne vplyvná, a nie je ťažké vidieť paralelu s vyššie kritizovaným kon-

46 KOHN 1967, s. 167, 183.

47 KOHN 1967, s. 291.

48 KOHN 1967, s. 324-331. Nie je bez zaujímavosti, že práve v tom istom období keď Kohn písal svoju prácu, v ktorej ostro odsudzoval nemecký nacionalizmus ako spiatočnícky a autoritársky, D. Rapant písal a zostavoval (okrem iných) svoju prácu o Prestolnom prosbopise, v ktorej vyzdvihuje nemeckú obrodeneckú národnú ideológiu pre jej „nový pochop národa etnicko-kultúrneho, organického, kolektivistického, výrazom ktorého je predovšetkým národná reč ako nositeľka a prechovávateľka všetkých ostatných národnostných hodnôt toho-ktorého národa.“ RAPANT 1943, s. 3.

ceptom *vlastenectvo vs. nacionalizmus*.⁴⁹ Niektorí teoretici toto základné dvojtypové členenie prevzali a ďalej rozpracovali, pričom sa ho snažili zbaviť explicitnej protinemeckej, resp. „proti-východnej“ zaujatosti. Spomedzi týchto je najznámejší pokus Anthonyho D. Smitha, ktorý definoval „teritoriálny“ (t. j. západný) a „etnický“ (t. j. východný) nacionalizmus.⁵⁰ Naopak kritici poukazovali predovšetkým na silnú predpojatosť voči nemeckému nacionalizmu a idealizáciu západného nacionalizmu.⁵¹ Michael Hechter ironicky komentoval, že je to ako rozlišovanie medzi „*Šípovou Ruženkou*“ a „*Frankenštajnovým monštrum*“, ktoré samozrejme v konfrontácii s komplexnosťou reality neobstojí.⁵² Vo Veľkej Británii, Francúzsku, Spojených štátoch amerických a ďalších krajinách (Švajčiarsko, Holandsko atď.), ktoré Kohn označuje ako vzory liberálneho nacionalizmu, prebehli podobné procesy, ako napr. v Prusku / Nemeckom cisárstve po r. 1871 (alebo hoci aj v Uhorsku), okrem iných aj procesy, ktoré Kohn vníma ako špecificky nemecké, resp. východné prejavy antiliberalizmu a autoritárstva. Stretávame sa s rovnakými štátnymi politikami, stratégiami a postupmi v oblasti konštrukcie a kanonizovania národných dejín siahajúcich do najstarších čias (napr. v prípade Francúzov k Vercingetorixovým Galom, ba až k utečencom z Tróje⁵³), zavádzania kultu národných hrdinov, pripomínania si a osláv veľkolepej minulosti, vynachádzania národných tradícií a symbolov, národného odevu, národného pokrmu atď.⁵⁴ Veľmi podobné boli aj štátne politiky v oblasti školskej politiky, jazykovej a kultúrnej unifikácie a homogenizácie (asimilácie), vrátane diskriminačných opatrení, ako zákaz vyučovania v menšinových jazykoch. Vo Francúzsku bola v roku 1874 zavedená francúzština ako jediný jazyk výučby na základných („ľudových“) školách, resp. bolo zakázané

49 Hans Kohn bol politicky angažovaný intelektuál, výrečný obhajca liberálnej demokracie a silne protinemecky zaujatý, čo sa citelne prejavilo aj na jeho teórii; zaujímavou štúdiou o jeho živote a sklamaníach a ich vplyve na jeho uvažovanie o nacionalizme je LIEBICH, Andre. Searching for the Perfect Nation: The Itinerary of Hans Kohn (1891–1971). In *Nations and Nationalism*, 2006, roč. 12, č. 4, s. 579-596.

50 SMITH 1991, s. 82-83 a nasl.

51 KUZIO, Taras. The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism. In *Ethnic and Racial Studies*, 2002, roč. 25, č. 1, s. 20-39; LIEBICH 2006; CALHOUN, Craig. *Nationalism*. Buckingham : Open University Press, 1997, s. 88-92; BELL-FIALKOFF, Anrew V. – MARKOVITS, Andrei S. Nationalism: Rethinking the Paradigm in the European Context. In CRAWFORD, Beverly – LIPSCHUTZ, Ronnie D. (eds.). *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*. Berkeley : University of California, 1998, s. 147-194.

52 HECHTER, Michael. *Containing Nationalism*. Oxford : Oxford University Press, 2000, s. 15.

53 WEBER, Eugen. Nos ancêtres les gaulois. In WEBER, Eugen. *My France: Politics, Culture, Myth*. Cambridge; London : Harvard University Press, 1991, s. 21-39.

54 HOBBSAWM, Eric. Mass-Producing Traditions: Europe 1870 – 1914. HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terrence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 1983, s. 263-307; MELMAN, Billie. Claiming the Nation's Past: The Invention of an Anglo-Saxon Tradition. In: *Journal of Contemporary History*, 1991, roč. 26, č. 3/4, s. 575-595.

používanie tzv. „nárečí“ (*patois*), t. j. dialektov bretónčiny, katalánčiny, baskičtiny, gaskončiny, languedočtiny, provensálčiny, flámčiny, nemčiny a ďalších (podľa údajov z rokov 1863 a 1867 takmer 25% populácie Francúzska vôbec neovládalo francúzsky jazyk a len približne 60% obyvateľov ovládalo francúzsky jazyk do tej miery, že ním dokázali riadne komunikovať).⁵⁵ Podobný bol aj postup francúzskej, britskej a ďalších vlád proti konkurenčným (periférnym) nacionalistickým hnutiam, resp. prejavom odporu voči štátom (držiteľmi moci) presadzovanej národnej ideológii, vrátane opatrení, ktoré označujú slovenskí národní historici v súvislosti s maďarizačnou politikou uhorských vlád za bezprecedentne utláčajúce.⁵⁶ Rovnaký bol aj nacionalistický diskurz o národnej nadradenosti a civilizlačnej misii, o národných nepriateľoch a pod. Neobstojí ani tvrdenie, že „západný nacionalizmus“, resp. „západný“ koncept „národa“ nebol definovaný etnicky (resp. v posledných desaťročiach 19. a prvých dekádach 20. storočia aj „rasovo“), kultúrne a jazykovo.⁵⁷ Taktiež sociálne procesy súvisiace s politizáciou rurálneho obyvateľstva sú v mnohých významných súvislostiach podobné.⁵⁸ Kohn sa teda mýlil v celom rade svojich tvrdení a jeho koncept západného liberálneho nacionalizmu je neadekvátnou abstrakciou do tej miery, že ho nemožno použiť ani „len“ ako analytický ideálny typ. Naopak, jeho definícia „východného“ typu nacionalizmu je v mnohých ohľadoch relevantná, vo svojom jadre platí globálne pre všetky nacionalizmy, teda nielen pre

55 Podrobné štatistické dáta a rozbor školskej politiky francúzskych vlád v 19. storočí pozri v WEBER, Eugen. *Peasants Into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870 – 1914*. London : Chatto & Windus, 1979 [1976], s. 67-94 a 303-338; FURET – OZOUF 1982, s. 283-300.

56 K represívnej politike francúzskych vlád voči bretónskemu obyvateľstvu a bretónskemu nacionalistickému hnutiu BERGER, Suzanne. *Peasants against Politics. Rural Organization in Brittany, 1911 – 1967*. Cambridge : Harvard University Press, 1972; FORD, Caroline. *Creating the Nation in Provincial France. Religion and Political Identity in Brittany*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1993; McDONALD 1989; k potláčaniu keltských dialektov a autonomistických politických hnutí vo Walese a Škótsku pozri HECHTER, Michael. *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536 – 1966*. London : Routledge & Kegan Paul, 1975; MORGAN, Kenneth O. *Rebirth of a Nation: Wales 1880-1980*. New York; Oxford : University of Wales Press, 1981; WILLIAMS, Tim. The Anglicisation of South Wales. In SAMUEL, Raphael (ed.). *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity. Vol. II, Minorities and Outsider*. London : Routledge, 1989, s. 193-206.

57 Pozri napr. etnické a rasové koncepcie národa vo Francúzsku druhej polovice 19. storočia: BAYCROFT, Timothy. France. Ethnicity and the Revolutionary Tradition. In BAYCROFT, Timothy – HEWITSON, Mark (eds.). *What is a Nation? Europe 1789 – 1914*. Oxford; New York : Oxford University Press, 2006, s. 28-41 (obzvlášť 34-38); ku koncepciám národa na Britských ostrovoch pozri KUMAR, Krishan. *The Making of English National Identity*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003; WELLINGS, Ben. Empire-nation: National and Imperial Discourses in England. In *Nations and Nationalism*, 2002, roč. 8, č. 1, s. 95-109.

58 Pokiaľ ide o Francúzsko, stále neprekonanou ostáva práca Eugena Webera WEBER 1979; GUILLOREL, Hervé. France: Religion, Periphery, State and Nation-Building. In TORSVIK, Per (ed.). *Mobilization, Center-Periphery, Structures and Nation-Building. A Volume in Commemoration of Stein Rokkan*. Bergen; Oslo; Tromsø : Universitetsforlaget, 1981, s. 390-428.

stredo- a východoeurópske a ázijské, ale aj pre západoeurópske a transatlantické.

Na Kohnovom koncepte dobrého a zlého nacionalizmu však možno ilustrovať ďalšiu chybu, ktorá sa často opakuje v prácach o národoch a nacionalizmoch a to nekritické prijímanie obsahov teoretických textov, t. j. deklarácií, politických prejavov, rozborov a tvrdení intelektuálov, programových dokumentov atď., ako keby išlo o plauzibilné výpovede o dobovej sociálnej praxi. Je to chyba, ktorá môže rovnako plynúť z nepozornosti či povrchnosti ako zaujatosti alebo nekompetentnosti.⁵⁹

Nacionalizmus ako politikum

Ako teda chápať, ako definovať a ako skúmať nacionalizmus ako sociálny jav?

Najčastejší prístup k definícii nacionalizmu vychádza z premisy, že ide o politikum. Jeden z najcitovanejších teoretikov nacionalizmu a zástanca *politckej definície* John Breuilly začína konštatáciou „*Nacionalizmus je formou politiky.*“ Pokračuje: „*Termín »nacionalizmus« odkazuje na politické hnutia vykonávajúce štátnu moc alebo sa snažiace získať štátnu moc, čo zdôvodňujú nacionalistickými argumentmi. Nacionalistický argument je politická doktrína postavená na troch základných tvrdeniach: a) existuje národ s jasným a osobitým charakterom; b) záujmy a hodnoty tohto národa sú nadradené všetkým ostatným záujmom a hodnotám; c) národ musí byť nezávislý do tej miery, ako je len možné. To znamená dosiahnutie prinajmenšom politickej suverenity.*“⁶⁰ Breuilly je veľmi explicitný v preferencii politického prístupu. Pripúšťa, že nacionalizmus možno skúmať aj v takých oblastiach ako kultúra, ekonomika, procesy modernizácie, ideológie, sociálne identity a pod., ale tieto treba chápať ako dôsledky, resp. sprievodné javy nacionalistickej politiky. Nacionalizmus je politika a politika je o získaní a udržaní moci. Moc v podmienkach moderných spoločností znamená v prvom rade ovládnutie štátu – t. j. siete inštitúcií a organizácií zabezpečujúcej a vykonávajúcej kontrolu nad priestorom a obyvateľstvom. Breuilly teda nepredstiera „absolútne“ definičné uchopenie nacionalizmu, ale zároveň seabedome tvrdí – za čo je stále najviac kritizovaný

59 Napríklad H. Kohn (a veľmi mnohí iní) nielen odvodzuje pôvod „západného nacionalizmu“ od myšlienok Rousseaua, Miliona, Lockeho a ďalších, zatiaľ čo pôvod „nemeckého (východného) nacionalizmu“ od Nietzscheho, ale priamo konštruuje obraz jedného aj druhého nacionalizmu na základe téz a teórií z diel spomínaných autorov. Jedna vec je tvrdiť, že teória spoločenskej zmluvy mohla mať vplyv na realitu usporiadania spoločnosti a podoby politiky (ak je také tvrdenie empiricky doložiteľné), úplne odlišné je skonštruovať na základe (liberálnej) teórie spoločenskej zmluvy obraz „západného nacionalizmu“ a predstavovať ho ako adekvátny popis skutočného stavu spoločnosti a fungovania moci vo vybraných krajinách „Západu“ v 18., 19. a 20. storočí.

60 BREUILLY, John. *Nationalism and the State*. Second Edition. Manchester : Manchester University Press, 1993, s. 1 a 2.

– že pochopením nacionalizmu ako formy politiky, pochopíme všeobecné jadro tohto javu.⁶¹ Takýto definičný prístup má svoje výhody, lebo umožňuje relatívne jednoznačne ohraničiť predmet záujmu, teda nacionalistické hnutia. Breuilly kladie veľký dôraz na komparatívnu metódu, bez ktorej podľa neho tento jav nie je možné náležite skúmať. Ako teoretický rámec pre historickú komparáciu vymedzuje tri ideálne typy nacionalistických hnutí podľa charakteru cieľa, ktorý nasledujú: 1) *separatistické*; 2) *reformné*; a 3) *unifikačné* – tieto ďalej špecifikuje podľa geopolitického a režimového kontextu, v ktorom pôsobia na A) zamerané proti *nenárodným štátom* a B) zamerané proti *národným štátom*.⁶² Nacionalistické hnutia sú vo väčšine prípadov opozičné, zamerané proti existujúcemu režimu, nositeľom moci, inému nacionalistickému hnutiu a pod.⁶³ Breuilly upozorňuje na dôležitý moment, okolo ktorého často vznikajú nedorozumenia. Hoci o nacionalizme uvažuje ako o politickej doktríne a hnutí presadzujúcim túto doktrínu, neuvažuje o ňom ako jednom z ďalším veľkých politických doktrín (ideologických systémov) – liberalizme, konzervativizme, socializme. Nacionalizmus mnohí autori považujú za štvrtú doktrínu, ktorá sprevádza tri menované. Breuilly veľmi správne pripomína, že nacionalistická doktrína bola (je) kompatibilná a komplementárna so všetkými menovanými a ešte aj ďalšími. Teda každý z vyššie definovaných šiestich ideálnych typov nacionalistického hnutia môže byť zároveň ešte ďalej charakterizovaný ako liberálny, romantický, jazykový, etnický atď. nacionalizmus.

Ďalší často citovaný teoretik a prívrženec politickej definície, Michael Hechter tvrdí: „... *nacionalizmus je kolektívne konanie za účelom dosiahnutia súhlasnosti hraníc národa s hranicami správnej jednotky [štátu]*“.⁶⁴ Ďalej ho špecifikuje vymedzením štyroch typov: 1. nacionalizmus budujúci štát (*state-building nationalism*); 2. periférny nacionalizmus; 3. iredentistický nacionalizmus; 4. zjednocujúci nacionalizmus (*unification nationalism*). Svoju definíciu uzatvára dosť neortodoxným ťahom, keď pridáva ešte jeden typ 5. patriotizmus, pod čím rozumie „*túžbu na zvýšenie prestíže a moci vlastného národného štátu, a to vo vzťahu k jeho rivalom v rámci medzinárodného systému.*“ Patriotizmus nepovažuje za formu nacionalizmu, pretože hranice národa a správnej jednotky sú už zhodné. Následne

61 BREUILLY 1993, s. 1-15, tiež pozri jeho poznámky k rôznym teoretickým prístupom k definovaniu nacionalizmu na s. 404-421.

62 BREUILLY 1993, s. 9-14. Breuilly zároveň konštatuje, že koncept *patriotizmu* ako „pozitívnej formy nacionalizmu“ nemá analytické opodstatnenie (s. 8).

63 Maďarské nacionalistické hnutie v Uhorsku uvádza ako príklad separatistického nacionalizmu zameraného proti „nenárodnému“ štátu (ríši). Slovenské nacionalistické hnutie však považuje za slabšie vyvinuté, resp. takmer neexistujúce až do roku 1918, kvôli slabej inštitucionálnej báze, ktorá bola po roku 1867 ešte viac obmedzovaná „maďarskou politikou“. BREUILLY 1993, s. 125-131 a 134-135.

64 HECHTER 2000, s. 15.

však konštatuje, že *patriotizmus* prakticky neexistuje a to, čo sa v bežnej reči označuje týmto slovom, v skutočnosti spadá pod prvý typ nacionalizmu v jeho typológii, t. j. nacionalizmy budujúce štát.⁶⁵

Keď Breuilly a Hechter hovoria o nacionalizme, hovoria len o politických hnutiach, resp. politike. Ich kritici sa právom pýtajú na ostatné segmenty spoločnosti, tie o ktorých priazeň a lojalitu sa politické hnutia uchádzali.⁶⁶ Domnievam sa však, že rovnako dôležité je si položiť otázku, čo by historik mal rozumieť pod slovným spojením „politické hnutie“ v období prvých dvoch tretín 19. storočia, keď ešte neexistovali organizované politické strany a čo považovať za „kolektívne konanie“. Kam sa dostaneme, keď sa pokúsime koncepty ako „politické hnutie“ dekonštruovať a nájsť za nimi skutočných aktérov, konkrétnych konajúcich ľudí? Toto je obzvlášť závažná otázka, predovšetkým pokiaľ ide o skúmanie počiatkov nacionalizmu ako sociálneho javu.⁶⁷ Vyššie uvedený prístup, keď sa nacionalizmus definične zredukuje na formu politiky a ešte konkrétnejšie na „hnutie“, však uľahčuje (ak priam nenavádza na) *zvecňujúce myslenie* a vyjadrovanie sa, čo je jav, ktorý som už kriticky spomenul vyššie v súvislosti s autormi historických rozpráv týkajúcich sa témy nacionalizmu v 19. a 20. storočí. Títo sa priveľmi často uspokojujú so všeobecnými tvrdeniami, keď agenciu (rozumej, nacionalistické konanie) pripisujú abstraktným aktérom. Výsledkom sú naratívy, v ktorých konajú „hnutia“, „vlády“, „dynastie“, „strany“, „armády“, „národy“, „sociálne triedy“, „krajiny“ a niekoľko významných jednotlivcov, vodcov, výnimočných postáv. Ale akí ľudia, aký myšlienkový svet a aká sociálna prax sa skrýva za týmito všeobecnými kategóriami a pojmami? Pri postavách ako Széchényi, Kollár, Kossuth a Štúr je dôležité si uvedomiť, že si osvojili a ďalej rozvinuli nové idey o prirodzenom delení ľudstva na národy, o národnosti ako prirodzenej, resp. vrodenej vlastnosti každého človeka, o jazyku a kultúre ako prejave Bohom daného výnimočného ducha národa. Títo a ďalší predstavitelia novej politickej a kultúrnej elity spolu s tisíckami ďalších jednotlivcov (generačne starších i mladších) vytvorili komplexné teórie, tvrdenia a apriórne vysvetlenia o pôvode a existencii „národov“ až tieto nadobudli podobu univerzálnej ideológie. Tieto ideológie neboli len „sterilnou“ konštrukciou izolovaných individuálnych myslí, ale výsledkom živého a zanieteného diskurzu prebiehajúceho na rôznych

65 Tamže, s. 15-17.

66 Prehľad kritických reakcií na Breuillyho prácu pozri v ÖZKIRIMLI 2000, s. 104-109 a 121-127; a SMITH 1998, s. 84-94.

67 V súvislosti s touto otázkou nemožno nespomenúť práce Miloslava Hrocha o sociálnej báze národných hnutí, ako príklad jedného z možných výskumných prístupov HROCH, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge : Cambridge University Press, 1985; HROCH, Miroslav. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha : Mladá fronta, 1999.

fórach v hovorenej aj písanej podobe sprevádzané symbolickými gestami a rituálmi. V rámci niekoľkých desaťročí politických, učeneckých (proto-etnologických, proto-sociologických, proto-historiografických), lingvistických a umeleckých rozpráv sa utvárali národné/nacionalistické ideológie, ktoré neskôr začali rámcovať ďalšie a ďalšie diskurzy stále širších častí spoločnosti. Ešte skôr, ako došlo k takémuto masívnemu rozšíreniu a všeobecnej indoktrinácii partikulárnych národných ideológií, boli na ich základe vytvorené politické doktríny. Presnejšie povedané, až presadenie a realizácia doktríny vytvorila tie inštitucionálne a organizačné podmienky, vďaka ktorým sa idea národa mohla efektívne rozšíriť medzi obyvateľstvom. Teda, keď hovoríme o nacionalizme len ako o *politickom hnutí*, zastierame množstvo faktorov, ktoré podmienili, ba vôbec umožnili existenciu „hnutia“. Esencialistický *pojmy* národnosti a zvečňujúce *pojmy* národa, národného ducha či národného génia, národného územia, národného jazyka, národnej kultúry, práva a slobody národa atď. → národná/ nacionalistická *ideológia* postavená na týchto základných pojmoch (a ďalších súvisiacich) → *diskurz* určený týmito pojmi a následne ideologickým systémom → *politická doktrína* vychádzajúca z národnej ideológie → politicky angažovaní jednotlivci a viac alebo menej organizované skupiny takýchto jednotlivcov presadzujúci politickú doktrínu – to je len veľmi základná dekonštrukcia koncepcie *nacionalizmu ako politického hnutia*, ktorá nám ukazuje, že politické definície nacionalizmu, ak majú skutočne pokrývať fenomén nacionalizmu, musia byť definíčne doplnené tak, aby zohľadňovali kognitívny, komunikačný a inštitucionálny rozmer sociálnej existencie ľudí.

Nacionalizmus ako sociálny jav

Viacerí teoretici sa redukcionizmu politických definícií snažili vyhnúť práve tým, že sa sústredili na všeobecnejšie, základnejšie definíčné východiská, okrem iných aj tie, ktoré som pomenoval v predošlom odseku. Prekvapujúco Hans Kohn na začiatku svojej vyššie citovanej práce prišiel s nepolitickou definíciou: „*Nacionalizmus je predovšetkým stav mysle a uvedoméle konanie [act of consciousness], ktoré sa od dób Francúzskej revolúcie stali stále viac a viac vlastnými celému ľudstvu.*“⁶⁸ Ako sme mohli vidieť, nakoniec Kohn sám veľmi nevychádzal z tejto definície a svoje dva typy nacionalizmu stanovil na základe politických a hodnotových kritérií. V súvislosti s touto úvodnou definíciou dodal už len, že nacionalizmus je okrem stavu individuálnej mysle zároveň aj „*kolektívnym vedomím*“ (*supreme group-consciousness*). Nijako ďalej ani nekonkretizoval čo konkrétne má čitateľ rozumieť pod „stavom mysle“, asi sa však nedopustíme na Kohnovi krivdy, keď tomu budeme rozumieť ako vedomiu prináležitosti k „národu“ a z neho vychá-

68 KOHN 1967, s. 10-11.

dzajúceho pocitu potreby konať v prospech „národa“, alebo ho prinajmenšom obraňovať (hoci len verbálne). O poldruha dekády neskôr historik Elie Kedourie definoval nacionalizmus ako doktrínu: „*Nacionalizmus je doktrína vymyslená v Európe na začiatku 19. storočia. Robí si nárok na poskytovanie kritérií na určenie jednotiek obyvateľstva hodného výlučne vlastnej vlády, na kritériá legitímneho výkonu moci v štáte a kritériá správnej [dobrej] organizácie spoločenstva štátov. V stručnosti, táto doktrína hlása, že ľudstvo sa prirodzene delí na národy, že národy rozoznávame na základe určitých vlastností, ktoré je možné zistiť a že jediným legitímnym typom vlády je vlastná národná vláda.*“⁶⁹ Po uplynutí ďalšieho, takmer poldruha, desaťročia prichádza filozof a sociálny antropológ Ernest Gellner s kombinovaným prístupom, keď nacionalizmus už definuje súčasne ako doktrínu, politické snaženie a emóciu: „*Nacionalizmus je v prvom rade politický princíp, podľa ktorého politická a národná jednotka by mali byť zhodné. Nacionalizmus ako citový postoj [sentiment] alebo ako hnutie môže byť najlepšie definovaný v pojmoch tohto princípu. Nacionalistické cítenie [nationalist sentiment] je pocit hnevu spôsobený porušením tohto princípu, alebo pocit uspokojenia spôsobený jeho naplnením. Nacionalistické hnutie je hnutie, ktoré je poháňané týmto druhom citových postojov.*“⁷⁰ Ďalší, často citovaný autor, sociálny antropológ Richard Handler pridáva ďalší definičný element: *ideológiu*. Podľa neho o nacionalizme treba v prvom rade uvažovať ako o ideológii, ktorá ohraničuje a prisudzuje formu, nastoľuje vnútornú kontinuitu a homogenitu tam, kde je v skutočnosti rozdielnosť (jazyková, kultúrna, hodnotová, záujmová atď.). Je to ideológia, v ktorej sa sociálna realita chápe prostredníctvom kategórie národa pričom (na úrovni diskurzov) obdarúva samotný „národ“ realitou prírodných útvarov.⁷¹ Handler tu veľmi jednoznačne pomenoval ako kľúčový definičný moment ideológiu postavenú na zvečňujúcom koncepte národa. Napokon sa pozrime ešte na sociológa Craiga Calhouna, ktorý sa s *viacrozmernosťou* sociálneho javu, nazývaného nacionalizmus vysporiadal podobne ako Gellner, keď hovorí, že „*naciona-*

69 Kedourie ďalej pokračuje „*Nemalým úspechom tejto doktríny je, že tieto tvrdenia sa stali akceptovanými a sú považované za samozrejmé, a že samotné slovo národ bolo nacionalizmom obdarené významom a ohlasom, ktoré [v období pred] koncom 18. storočia ani zďaleka nemalo. Tieto myšlienky sa pevne uchytili v politickej rétorike Západu, ktorú prevzal a používa celý svet. Ale to, čo nám dnes pripadá ako prirodzené, bolo kedysi neznáme a vyžadovalo si zdôvodňovanie, presvedčanie a všemožné dokazovanie; čo vyzerala ako jednoduché a jasné, v skutočnosti nie je nejasné a prirodzené, pričom ide o výsledok okolností, ktoré sú dnes už zabudnuté (...).*“ KEDOURIE, Elie. *Nationalism*. Fourth, Expanded Edition. Oxford; Cambridge : Blackwell Publishers, 1993, s. 1 (prvé vydanie práce vyšlo v roku 1960, uvedený citát – v hlavnom texte aj v poznámke – je citovaný zo štvrtého prepracovaného a rozšíreného vydania, a v porovnaní s verziou v prvom vydaní je mierne doplnený o ďalší výklad, pôvodný význam však ostal zachovaný).

70 GELLNER, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford : Basil Blackwell, 1983, s. 1 (dostupné v českom preklade GELLNER, Arnošt. *Národy a nacionalismus*. Praha : Hřibál, 1993).

71 Handlerovými slovami: „*Nationalism is an ideology about individuated being. It is an ideology concerned with boundedness, continuity, and homogeneity encompassing diversity. It is an ideology in which social reality, conceived in terms of nationhood, is endowed with the reality of natural things.*“ HANDLER, Richard. *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec*. Madison : The University of Wisconsin Press, 1988, s. 6.

lizmus nie je len záležitosťou politiky, ale aj kultúry a osobnej identity“ a treba ho chápať súčasne ako 1) *diskurz* (rozpravy a kultúrne obsahy, ktoré vedú ľudí k tomu, aby svoje životy chápali a vnímali v pojmoch národnej príslušnosti, národnej identity a vôbec cez ideu národa); 2) *projekt* (sociálne hnutia a štátne politiky smerujúce k presadzovaniu záujmov kolektív vnímaných ako „národy“); a 3) *hodnotenie* („nationalism as evaluation“ - politické a kultúrne ideológie hlásajúce nadradenosť jedného národa nad druhým).⁷²

Väčšinu z vyššie uvedených definícií možno vo svojom jadre považovať za platné, najviac sa však mýlia vo svojom nároku na všeobšahlosť. Teda pod termínom *nacionalizmus* možno rozumieť všetky vyššie spomenuté rôznorodé definíčné atribúty a faktory – t. j. (*zvečňujúci*) *pojmem (teóriu) národa, ideológiu národa, diskurz o národe, doktrínu nezávislosti a slobody národa, politické, sociálne a kultúrne hnutie presadzujúce národnú doktrínu a ideológiu, národnú identitu (stav mysle) a emóciu (citový postoj)*. Všetky však majú jedného spoločného menovateľa: interagujúcich a konajúcich ľudí, jednotlivcov a skupiny. Práve v tomto zmysle treba chápať *nacionalizmus ako sociálny jav – ako každodennú sociálnu prax*, teda sociálne správanie sa, na ktoré sa vzťahujú vyššie vymenované atribúty a faktory. Z tejto minimálnej či základnej definície nacionalizmu by mali vychádzať ďalšie partikulárne definície (napr. aj tie, ktoré boli citované vyššie) akcentujúce len určité aspekty tohto javu. Veľmi presne tento definíčný prístup vyjadril sociológ Rogers Brubaker, ktorý upozorňuje, že je chybou o nacionalizme uvažovať ako nejakej „sile“ („force“), ktorú by bolo možné merať, prípadne predpokladať jeho vzrastajúcu alebo klesajúcu tendenciu. Nacionalizmus je *stav prítomnosti a funkčnosti idiémov, stereotypov, kategorizácií* týkajúcich sa (a vychádzajúcich zo) zvečňujúceho pojmu „národa“ – teda sociálnych reprezentácií „národa“ ako skutočnej, hmotnej a konajúcej entity – vo verejných diskurzoch. Je to *spôsob nazerania na sociálny svet, vykonávanie kolektívnych rituálov, účasť na oslavách a iných sociálnych aktoch, ktoré sa konajú v mene „národa“, pre „národ“ alebo v akejkolvek spojitosti s predstavou „národa“*.⁷³ Teda slovom nacionalizmus pomenujeme *sociálne dianie*, ktoré je výsledkom myslenia, konania a správania sa ľudí na základe ich viery v hmatateľnú realitu „národa“ a presvedčenia, že ľudstvo je prirodzene

⁷² CALHOUN 1997, s. 3 a 6.

⁷³ Brubakerovými slovami: „Nationalism is not a »force« to be measured as resurgent or receding. It is heterogeneous set of »nation«-oriented idioms, practices, and possibilities that are continuously available or »endemic« in modern cultural and political life. »Nation« is so central, and protean, a category of modern political and cultural thought, discourse, and practice that it is hard indeed to imagine a world without nationalism. But precisely because nationalism is so protean and polymorphous, it makes little sense to ask how strong nationalism is, or whether it is receding or advancing.“ BRUBAKER, Rogers. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996, citát zo s. 10, tiež pozri s. 13-22.; tiež pozri BRUBAKER, Rogers. *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism*. In HALL, John A. (ed.). *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998, s. 272-306.

národné a že človek je od narodenia „národnou bytosťou“ vďaka svojej jedinej pôvodnej, vrodenej (zdedenej) „národnosti“.

Spomeňme si na tomto mieste na vyššie uvedenú kritiku národných historikov, že „nacionalizmy“ rutinne kvalifikujú ako *obranné* alebo *agresívne* (čo často kopíruje rozlišovanie medzi vlastenectvom a nacionalizmom, alebo rozlišovanie medzi západným a východným nacionalizmom *à la* Kohn). Takýmto spôsobom kvalifikovať sociálne javy znamená dopúšťať sa bazálneho epistemologického omylu. Agresivita, útočnosť, obrana, uzmierovanie a pod. sú formy sociálnej interakcie medzi ľuďmi. Inými slovami, ľudia sú (tým ako sa správajú) agresívni, či defenzívni atď. Prenášanie takýchto kvalifikujúcich charakteristík na „sociálny jav“ nie je len jednoducho *personifikáciou*, *antropomorfizáciou* (teda formou *zvecňovania*) – čo je v prípade vedeckej definície neakceptovateľné, pretože ide o chybné určenie ontologického statusu –, ale aj absurdným zovšeobecňovaním (v konečnom dôsledku ide o formu *entitativizujúceho* myslenia), ktorým sa zakrýva mnohorozmernosť komplexného sociálneho javu. Čo znamená charakterizovať napr. „maďarský nacionalizmus“ ako agresívny alebo defenzívny napríklad v roku 1918 alebo 1938? Má sa pod tým rozumieť správanie sa siedmich či desiatich miliónov ľudí? Alebo len určitej časti populácie? Či len sociálnych elít? Alebo len časti politických elít vykonávajúcich moc? Čo je prejavom agresivity? Vojna, ozbrojený útok a zabíjanie, revolúcia, pouličná bitka? Alebo aj diskurz? Môžu byť agresívnymi aj publicistika, krásna literatúra či spoločenskovedná a historická literatúra? Alebo agresívnymi sú „len“ ideológie či politické doktríny? Ale ako? Aký je mechanizmus ich agresivity? Sú agresívne slová či vety (ich význam)? Či papier, na ktorom sú zaznamenané alebo rádiové vlny, ktorými sú šírené? Z epistemologického hľadiska musí byť odpoveďou jednoznačné *nie*. Agresívny, tolerantný, umiernený atď. je aktér (či už individuálny alebo kolektívny) presadzujúci, uplatňujúci doktrínu svojim konaním. Teda nejde o jav, ale o človeka a jeho konanie. Bolo by možné položiť ešte desiatky podobných otázok, ktoré by jasne demonštrovali, prečo je absurdné hovoriť o nacionalizmoch (a „národoch“) ako o entitách s ľudskými vlastnosťami.

Ten istý argument platí aj v súvislosti s kvantifikujúcimi charakteristikami – napr. tvrdiť, že niekde je „viac nacionalizmu“ a inde zase „menej“ –, ako už na to poukázal vo vyššie citovanej pasáži R. Brubaker. Presnejšie je skúmať mieru prítomnosti, rozšírenosti a akceptovanosti („prirodzenosti“) národných (nacionalistických) idiémov, stereotypov, kategorizácií atď. v diskurzoch a v rôznych sférach sociálnych interakcií, než merať či je „nacionalizmu“ viac alebo menej. Kvantifikácia je len ďalšou z podôb zvecňovania, kedy udávaním parametrov

„množstva“ naznačujeme, že *nacionalizmus* je entita, ktorá disponuje určitými rozmermi, je ohraničená, má svoju „veľkosť“.

Príkladom omylu zvecňovania prostredníctvom *kvantifikácie* a *pripisovania ľudských kvalít* je koncept šovinizmu ako *prepiateho* či *extrémneho*, rozumej „*agresívneho*“, *nacionalizmu*. Ak bude „nacionalizmus“ dostatočne „agresívny“, premení sa na „šovinizmus“. Intuitívna logika v pozadí takéhoto definičného prístupu je jasná: zvýšením kvantity kvality „agresívny“ nám vznikne nový jav (i keď definovaný len ako silnejší odtieň toho pôvodného). Keď dekonštruujeme zvecňujúce elementy, zo šovinizmu nám ostane významovo vyprázdnený termín – nič než len synonymum k slovnému spojeniu: „krajný nacionalizmus“. Ako som už argumentoval vyššie, *šovinizmus* podobne ako *vlastenectvo*, je z analytického hľadiska *redundantným konceptom*, ktorý len preberá hodnotiace súdy z nacionalistických diskurzov a vnáša ich do odborného výkladu.

A napokon rovnaký argument platí aj pre ďalšiu z chýb, ktorá bola spomenutá v úvodnej časti kapitoly. Často sa jej dopúšťajú národní historici, keď nacionalizmus reprezentujú ako *stabilnú a nemennú entitu*, ktorá je „rovnaká“ v priebehu desaťročí, prípadne aj storočí – rovnaká napr. vo svojej „kvalite“ agresívnosti alebo defenzívnosti.⁷⁴ Už len na úrovni intuície je ťažko pripustiť, že sociálny jav, ktorý je v prvom rade definovaný ako prítomnosť istých predstáv a spôsobu myslenia, postojov a konania v spoločnosti (resp. ako forma politiky či politické alebo kultúrne hnutie, teda ako niečo, čo sa odohráva na úrovni ľudských interakcií, ktoré sú vo svojej podstate dynamické a podliehajú nespočetnému množstvu formatívnych faktorov) je možné chápať ako stabilnú a nemennú entitu.

Z doterajšej argumentácie už musí byť zrejmé, že v prípade slova *nacionalizmus* sa stretávame so strešným termínom, ktorý pod sebou zahŕňa mnoho významov. Neznamená to však, že by ho nebolo možné používať ako všeobecný analytický koncept. Práve naopak, musíme byť opatrní, aby sme nespadli do niektorých z vyššie uvedených alebo aj ďalších omylov, rovnako je potrebné vyvarovať sa jeho nadužívaniu, čo sa bežne stáva.⁷⁵ Analytické používanie

74 V prípade tejto chyby ani zďaleka nejde len o špecifikum národných historiografií a laického diskurzu, ale vyskytuje sa aj v prácach rešpektovaných vedcov. Už ako názov štúdie („*Čím viac sa mení tým viac ostáva maďarský nacionalizmus rovnaký*“) napovedá, Peter Sugar dokonca spojil *nemennosť a defenzívnosť* ako dve základné charakteristiky maďarského nacionalizmu od 18. storočia až po koniec 20. storočia. SUGAR, Peter. The More It Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same. In *Austrian History Yearbook*, 2000, roč. 31, s. 127-155.

75 Pod nadužívaním mám na mysli situácie, keď bádateľovi takpovediac utečie koncept. Teda, napr. historik na začiatku svojej práce definične jasne vymedzí mantinely pojmu (konceptu), ktorý bude mať na mysli pod slovom nacionalizmus. Následne však začne slovo nacionalizmus používať v kontextoch, ktoré budú čoraz viac rozširovať jeho významové hranice. Keďže však tieto rozšírené významy možno v lepšom prípade len vydedukovať z kontextu, skončíme s nejasným a nejednoznačným konceptom, napriek tomu, že na začiatku bol riadne definovaný. Príkladom takejto

slova *nacionalizmus* však významne komplikuje skutočnosť, že významy tohto slova vo verejnom diskurze sú jednoznačne negatívne, národneideologicky podmienené, zaťažené predsudkami a stereotypmi. Ide o vážny metodologický problém. Práve kvôli tomuto hovorovému, negatívne významu slova *nacionalizmus* je pre mnohých historikov nemysliteľné v jednej vete uviesť, že Lajos Kossuth a Ľudovít Štúr alebo biskup Sándor Párvy a Andrej Hlinka boli nacionalistami, významnými predstaviteľmi nacionalistického hnutia a pod. Situácia historika je v tomto smere ešte zložitejšia, lebo okrem súčasného ľudového (rozumej: bežného) pojmu nacionalizmu musí brať do úvahy aj historické premeny pojmu, resp. rôznych pojmov nacionalizmu. Ako som naznačil vyššie, súčasný, v bežnom (teda neodbornom) jazyku rozšírený (negatívny) význam slova nacionalizmus sa jednoznačne kodifikoval a ustálil až po druhej svetovej vojne. V období pred druhou svetovou vojnou vo verejných aj odborných rozpravách cirkulovali rôzne pojmy nacionalizmu, tak negatívne ako neutrálne či vyslovene pozitívne. Analytický historik skúmajúci nacionalizmus sa musí v rámci svojich metodologických príprav jednoznačne vymedziť voči oboj vyššie spomenutým alternatívam, teda rovnako voči súčasnému negatívne ľudovému významu ako aj voči rôznym ďalším historickým významom, ktoré fungovali v diskurzoch v minulosti. Takéto metodologické opatrenia sú dôležité aj kvôli tomu, aby sa historik či spoločenský vedec vyhol anachronizmom. Bádateľ by mal vo svojom výklade veľmi jasne pomenovať, kedy sa odvoláva na svoj analytický koncept a kedy cituje niektorý iný koncept (či už iný odborný alebo ľudový a či už súčasný alebo z určitého obdobia v minulosti).⁷⁶ Inými slovami povedané, je dôležité, aby historik jasne určil a vysvetlil, kedy pod slovom nacionalizmus bude rozumieť 1. odborný pojem, ktorý si sám analyticky vymedzuje (nacionalizmus ako: postoj, svetonázor, správanie

chyby je vyššie citovaná klasická práca Hansa Kohna, ktorý, ako sme mohli vidieť, nacionalizmus definoval ako „stav mysle“, „skupinové vedomie“ a „uvedomelé konanie“. Postupne sa však slovom nacionalizmus začal odkazovať na širšie a širšie významové okruhy, napr. na politické a sociálne procesy, politické hnutia, kultúrne, jazykové hnutia a pod. Napríklad hneď v úvode, kde uvádza, že nacionalizmus je „*stavom mysle*“ obratom prichádza s vetou: „*Nárast nacionalizmu znamená proces integrácie nás ľudu do spoločnej politickej formy.*“ KOHN 1967, s. 4 (podčiarknutia moje). Už po prvých kapitolách Kohnovej práce pozorný čitateľ musí zneistiť, lebo čím ďalej číta, tým viac sa stáva evidentnejším, že autor sa nedrží svojej pôvodnej definície nacionalizmu ako stavu mysle a skupinového vedomia.

76 Rozlišovanie medzi historikovými analytickými pojmami a dobovými pojmami je v prípade nacionalizmu o to dôležitejšie, že v minulosti, ale ešte aj súčasnosti slovo *nacionalizmus* disponuje významnými politickými implikáciami. Napríklad v Československu po roku 1948 už len samotný fakt, že jednotlivec bol označený za „nacionalistu“, mohlo mať vážne existenčné následky, vrátane straty života. Z tohto hľadiska je dôležité, aby historik jednak venoval adekvátnu pozornosť vysvetleniu dobového pojmu nacionalizmu (o. i. pojmu „buržoázneho nacionalizmu“) a jednak dbal na to, aby nezamieňal (hoci len v dôsledku nejednoznačného vyjadrovania sa) tento dobový pojem so svojim vedeckým konceptom, teda tým ako sám definuje nacionalizmus. K takémuto zamieňaniu môže dôjsť veľmi ľahko, keďže slovo (nacionalizmus) je to isté, pojmy sú však odlišné.

a konanie? doktrína a ideológia? hnutie? diskurz? atď.) a kedy pod nacionalizmom bude rozumieť 2. dobový význam či významy slova nacionalizmus, t. j. pojmy nacionalizmu, ktoré fungovali v diskurzoch v historickom období, ktoré skúma. Napokon niekedy môže byť užitočné alebo aj potrebné jasne určiť a vysvetliť aj to, čo historik nebude rozumieť pod slovom nacionalizmus (napr. ľudové, vulgárne významy a pod.). Pochopiteľne, ide o postup, ktorý by mal analytický historik dôsledne uplatňovať v prípade všetkých kľúčových pojmov analýzy. Je dôležité, aby čitateľ dokázal riadne rozlíšiť, kedy historik zohľadňuje svoju analýzu a kedy odkazuje na myšlienkový a pojmový svet historických aktérov.

Národní historici, ale aj mnohí ďalší historici a spoločenski vedci, prívrženci vyššie kritizovanej dichotómnej konceptualizácie *pozitívne vlastenectvo* vs. *negatívny nacionalizmus*, významne zlyhali práve v tomto bode – nepodarilo sa im udržať odstup od ľudových (ideologicky a politicky podmienených) pojmov vlastenectva a nacionalizmu, od ľudových predstáv a naivných vysvetlení a teórií o tom, čo znamená byť (alebo nebyť) nacionalistom a vlastencom.

Podľa durkheimovského a weberovského chápania by spoločenskovedné teórie a analytické koncepty mali byť nezaťažené stereotypmi a predsudkami a rovnako by sa mali vyhýbať etickému súdiacemu rozmeru – inými slovami, nemali by byť odsudzujúce alebo podporujúce či protežujúce (vychvaľujúce), nakoľko v prípade hodnotiacich úsudkov takéhoto typu nejde o element kritického poznania, ale morálky, ideológie a politiky.⁷⁷ Spoločenskovedné definície *nacionalizmu* by sami o sebe mali byť hodnotovo neutrálne, čo platí aj o vyššie uvedenej základnej definícii nacionalizmu ako sociálneho javu. Z tohto hľadiska, analytická kategorizácia L. Štúra, L. Kossutha, biskupa Párvyho a A. Hlinku ako nacionalistov neznamená negatívne zaradenie, nehovorí nič o tom, či to boli „negatívni“ či „pozitívni“ historickí aktéri. Koniec koncov také posúdenie musí vychádzať z hodnotenia interpretácií konania a činov spomínaných ľudí a samotné hodnotenie bude vždy závislé od perspektívy a režimu pravdy, v rámci ktorého bude vykonávané. Konštatovať v rámci odborného výkladu, že Kossuth, Štúr a ďalší boli nacionalistami, by malo znamenať „len“ toľko (v zmysle napr. vyššie uvedenej základnej definície), že menovaní disponovali *zvečňujúcim* pojmom (teóriou) národa, boli spolutvorcami, podporovateľmi, vykonávateľmi a propagátormi (určitej) *národnej ideológie* a *politckej doktríny*

77 To v žiadnom prípade neznamená, že vedec a veda sú alebo by mali byť amorálne; znamená to len, že etické postuláty neobjasňujú, nevysvetľujú, ale určujú kategórie dobra a zla. Pozri DURKHEIM, Émile. *The Rules of The Sociological Method*. 8th Edition. New York; London : The Free Press; Collier-MacMillan Ltd., 1938 (1966), s. 47-48 a nasl.; WEBER, Max. Smysl „hodnotovo neutrality“ v sociologických a ekonomických vedách. In WEBER, Max. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha : Oikomenh, 1998, s. 64-108.

nezávislosti a slobody národa, spolupodieľali sa na diskurzoch o národoch, a spoluorganizovali (rôzne) politické, sociálne a kultúrne aktivity (hnutia) presadzujúce národnú doktrínu a ideológiu, že seba samých vnímali ako členov (a zároveň zástupcov) národa atď.

O *nacionalizme* ako o termíne a analytickom koncepte je možné povedať to isté čo o ďalších podobných odborných termínoch spoločenských vied, ktoré sa z odbornej sféry rozšírili do bežného jazyka.⁷⁸ V rámci vedeckých rozpráv tieto slová odkazujú na analytické pojmy, definície a teórie, ale v každodennom diskurze obyčajných ľudí, metaforicky povedané, žijú svojím vlastným významovým životom a majú svoju vlastnú logiku uplatňovania, veľmi odlišnú od tej pôvodnej vedeckej. Niekedy však formatívny vplyv ide nesprávnym smerom, nie vedecké koncepty vplývajú na tie ľudové a majú tak za následok vyjasnenie a odstránenie omylov, ale naopak, zaujaté a často aj z epistemologického hľadiska chybné ľudové pojmy a naivné teórie deformujúco vplývajú na odborný diskurz. Historický, ale aj spoločenskovedný výskum nacionalizmu je takýmto spätným formatívnym vplyvom v nemalej miere postihnutý, ako sme to mohli vidieť na príklade *národného dejepisectva*, ktoré zaujímavým spôsobom okupuje priestor medzi odborným, vedeckým a neodborným, ľudovým diskurzom, akoby prerastal z jedného do druhého. Dekonstrukcia zvečňujúceho *pojmu nacionalizmu* ako entity so stabilnými vlastnosťami, zbavenie *slova nacionalizmus* jeho negatívnych konotácií a národnoideologických významových nánosov je nevyhnutným krokom a podmienkou vedeckého štúdia nacionalizmu, či už ako fenoménu minulosti alebo súčasnosti. Je zároveň podmienkou úspešného komparatívneho štúdia, bez ktorého nie je možné adekvátne pochopiť také všeobecné globálne sociálne javy, akým je *nacionalizmus*. Dekonstrukcia môže byť niekedy skutočne nepríjemne zložitou a z časového hľadiska náročnou úlohou, niekedy však stačí byť „len“ intelektuálne poctivý a dôsledne pomenúvať skutočnosti adekvátnymi menami.

78 Príkladom takéhoto „obojzvláštného“ termínu je „identita“ – pozri GLEASON, Philip . Identifying Identity: A Semantic History. In *The Journal of American History*, 1983, roč. 69, č. 4, s. 910-931; BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick. Beyond “Identity”. In *Theory and Society*, 2000, roč. 29, č. 1, s. 1-47; stručný prehľad Brubakerovej a Cooperovej argumentácie v slovenčine pozri v FINDOR, Andrej. Čo je „identita“. In Marušiak, Juraj – Ferencová, Michaela (eds.). *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava : Veda, 2005, s. 43-50; tiež pozri FINDOR, Andrej. Národná identita ako naratívna konštrukcia. In *Sociológia*, 2000, roč. 32, č. 1, s. 57-79.